

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Lucy ✓

334, 335, 336

128

~~621~~

~~379~~

378

2000

Դ. ԱՂԱՅԵԱՆՑ

ԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՆՈՒԷԼ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԵՊ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԻՊ

(Լ. ԲԱՅՐԱՅ)

Բ ԴՐՔՈՅԿ

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Մովսես Վարդանյանի

Тифлисъ, типог. М. Варганянцъ, Троиц. пер. д. № 11.

1889

1653 Գ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

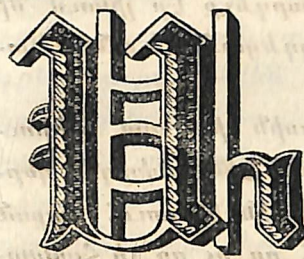
ԾԱՌԱՅԱՐԱՆ

Доз. ценз. Тифлисъ, 17-го Марта 1888 года.
 Типографія М. Вартанянца, Тройц. пер. д. № 11.

28-334

335-1003

Ա.

ՄՏԱԽՈՐ
 ՅԵՂԱՇՐՋՈՒՄՆ

րութիւնն ու Մանուէլը
 մտան ներսիսեան Դըպ-
 րոց, իբրեւ երթեւեկ աշակերտներ:

Ներսէս Կաթողիկոսի միակ ցանկութիւնն
 էր, որ իր ուսումնարանը փայլի, եւ նա փայ-
 լում էր մերթ պոչաւոր աստղի լուսով եւ
 մերթ . . . լուսատրտկի: Երբ փայլում էր պո-
 չաւոր աստղը, աներեւոյթ անձինք երեւելի
 ձեռքերով կտրում էին նրա պոչը, եւ այնու-
 հետեւ փայլում էր լուսատրտիկը:

Արութիւնն ու Մանուէլը երբ որ մտան
 դպրոց, այն ժամանակ փայլում էր պոչաւոր
 աստղը, եւ արդէն մեծ պատրաստութեան
 վրայ էին, որ կտրեն նրա պոչը: Այդ աստղն

էր Պ. Շանշեանցը, որ տեսուչ լինելով, մի եւ նոյն ժամանակ եւ մի օրինակելի դաստիարակ, ամենայն ճիգ թափում էր ուսումնարանի փայլն աւելացնելու, բայց չէր կարողանում: Այդ բանին արգելք էր լինում մի եպիսկոպոս, որ մեծ ազդեցութիւն ունէր Վաթոզիկոսի վրայ:

Ներսէս կաթողիկոսին իր այդ ծերութեան ժամանակ խաբում էին անխիղճ կերպով, եւ այնքան աւելի էին խաբում, որքան նա շատ էր հաւատում, որ ոչ ոք չի համարձակիլ իրան խաբելու: Նրան խաբում էին իր նշանակած աշխարհական գործակալ գանձապետները, որոնք անգթաբար կեղեքում էին ժողովրդին, նրան խաբում էին իր ուսումնարանի հոգաբարձուները . . .

Ուսման առարկաներն էին այդ ժամանակ Հայոց լեզու, ընդարձակ, եւ կրօն իր բոլոր մասներով, ռուսաց լեզու, մասամբ կամաւոր, եւ մի կտոր թուաբանութիւն, եւ այն էլ աւանդւում էր չինական մեթոդով: Գալորդի բոլոր ջանքը երկու առարկայի վրայ էր դարձրած — կրօնի ու լեզուի, եւ այդ վատ չէր

այն ժամանակեայ ամենակարեւոր պահանջին նայած: Այդտեղ հայախօս էին դառնում եւ լաւ գրում, կարդում ուսէախօս, չէրքեզախօս եւ վրացախօս պատանիք: Մի երկրորդ լաւ բանն էլ այն էր, որ սովորութիւն ունէին բարձր դասատան աշակերտներին քարոզներ գրել տալու: Ամեն շաբաթ կէսօրից յետոյ կարդացնել էին տալիս այդ քարոզները, որին շատ անգամ ներկայ էր լինում ինքը կաթողիկոսը մի քանի պատուաւոր հիւրերի եւ հոգաբարձուների հետ:

Տեսուչը հարցաքննեց Արութիւնին հայերէնից եւ կրօնից, եւ շատ բաւական մնալով՝ ասաց. «դու կարող ես երրորդ դասատուն մտնել (այդ վերջին դասատունն էր, եւ ամենից բարձրը), բայց որովհետեւ տարւայ սկիզբը չէ եւ հասակդ էլ փոքր է, քեզ կընդունենք երկրորդ դասատուն»: Իսկ Մանուէլին էլ նախ որոշեց առաջին դասատուն, բայց յետոյ նրա հասակըն էլ մեծ համարելով՝ նամանապէս ուղարկեց երկրորդ դասատուն, ուր տասներեք տարեկանների մօտ երեսուն եւ քառասուն տարեկան տիրացուներ եւս կային նստած իբրեւ կամաւոր լսողներ . . .

Այսպէս կարգադրելուց յետոյ՝ Արութիւնին ել պարտաւորեցրեց, որ օգնէ Մանուէլին, եւ խօսեց նրանց հետեւեալ խրատը.

— Ուսումնարանը մի սուրբ աւագան է, որից մենք մկրտուում ենք կրկին, բայց մկրտուում ենք ոչ ջրով, այլ Հոգւով Սրբով: Դուք պարտաւոր էք ձեզ սուրբ պահել. սուրբ ու մաքուր պիտի պահէք մանաւանդ. ձեր լեզուն: Լեզւով ենք աղօթք անում մենք Աստուծուն, լեզւով ենք խնդրում Նրա ողորմութիւնն ու շնորհքը: Կարելի չէ սուտերով ու հայհոյանքներով ազդուած, լեզւով դիմել Աստուծուն, խօսել Նրա հետ, խնդրել նրանից մի բան: Ո՛չ: Այն ժամանակ Աստուած չի լսիլ մեզ, յետ կըդարձնէ մեզանից իր երեսը եւ մեզ կըթողնէ անհոգ ու անխնամ, զուրկ իր ողորմութիւնից, իր շնորհքից . . . Ուրեմն այս ասածներս միտներդ պահեցէք եւ ձեր սիրտը, ձեր լեզուն մաքուր պահեցէք . . .

Արութիւնը բարոյական խրատներ շատ էր լսած, բայց այս փոքրիկ խրատը իր բովանդակութեամբ, եւ ասելու ձեւի շնորհիւ՝ այնպիսի ազդեցութիւն գործեց նրա քնքուշ

եւ հաւատով ու ջերմեռանդութեամբ լի սրտի վրայ, որ քիչ մնաց լաց լինի . . .

Յիրաւի, մի կախարդական ազդեցութիւն ունէր տեսուչը բոլոր աշակերտների վրայ, թէ մեծերի եւ թէ փոքրերի: Նրա շարժւածքը, նայւածքը, խօսւածքը, բոլոր իր անձնաւորութեամբ որոշւում էր ոչ միայն բոլոր դաստիարակներին, այլ եւ քաղաքի ամբողջ հասարակութեան բոլոր մարդկանցից: Նա պատկառելի էր թէ դպրոցում եւ թէ դուրսը, թէ Հայերի եւ թէ օտարների առջեւ, թէ զարգացածների եւ թէ տգէտների համար: Նրա բնաւորութիւնից՝ իբրեւ մի օրինակ՝ մի անցք կարելի է բերել: Մի չար աշակերտ կար, շատ չար, անուղղելի մի սրիկայ: Այդ աշակերտին պէտք էր պատժել: Այդ ժամանակ պատիժ կար, թէ եւ մեղմ, բայց վարժապետները տեսչից թաքուն պատժում էին անինայ եւ բարբարոսաբար: Մի քանի վարժապետ եւ վերակացուք հազիւ կարողացան չար աշակերտին ներս գցել դահլիճը եւ դուռը ծածկել: Դահլիճում, գրասեղանի մօտ նստած էր տեսուչը: Երբ որ չար աշակերտին ներս մղեցին ուժով, տեսուչը

գլուխը չըբարձրացրեց, տղայի երեսին չընայեց, չըբարկացաւ, չըյանդիմանեց, այլ քթի տակին ինչ որ ասաց շատ մեղմ կերպով, որից չար տղան կարմրեց ու սիրթնեց եւ ի վերջոյ այն աստիճան գառը դառաւ մի քանի րոպէի մէջ, որ ինքն իր կամքով գնաց պահապանին ասաց, թէ տեսուչը հրամայել է, որ իրան տասը զարկ տայ: Երբ որ պահանքը պատրաստուում էր արդէն իր պարտաւորութիւնը կատարելու, տեսուչն ուղարկեց վերակացւին, որ յայտնէ նրան, թէ ներաժ է նրա յանցանքը . . . Այդ սրիկայ աշակերտը վերջը դարձաւ մի օրինակելի աշակերտ . . .

Մեր նորեկները նստեցան երկրորդ դասատան առաջին բաժնումը: Մի քանի օրից յետոյ Արութիւնը շուտով աչքի ընկաւ: Կրօնի վարժապետ քահանան նրան տեղափոխեց երկրորդ բաժինը: Նա սովորեցնում էր համառօտ քրիստոնէական վարդապետութիւն եւ աւելի եւս համառօտ սրբազան պատմութիւն, մինչդեռ Արութիւնը Աստուածաշունչն ամբողջապէս գիտէր, եւ իր սուր յիշողութեան շնորհիւ ինչ տեղից էլ ուզենայիր, նա կըստ-

մէր բառ առ բառ: Սրբազան պատմութիւնը սովորեցնում էին աշխարհաբար, իսկ Քրիստոնէական վարդապետութիւնը՝ գրաբար: Հին վարժապետներն ընդդէմ էին աշխարհաբարի, բայց տեսուչն արդէն մոցրել էր աշխարհաբար շարադրութիւն եւ քարոզներ գրել տալը: Նա ուզում էր, որ կրօնի բոլոր դասագրքերը աշխարհաբար լինին, թարգմանել էր տալիս եւ աւետարանը: Եւ բոլոր այդ բաներին շատ խորթ էին նայում եպիսկոպոսն ու իր արքանեակները: Նրանք գրանում գտնում էին ոչ ուղիղ դաստիարակութեան մի ոճ, այլ կրօնական մի նորամուծութիւն, օտար կրօնի հետեւողութիւն:

Հայկաբանութեան ուսուցիչն եւս գոհ էր Արութիւնից, քանի որ նա դեռ լաւ չէր ցոյց տրւել իր գրաբարագիտութեան աստիճանը: Բայց մէկ անգամ մի աշակերտ սխալեցաւ, եւ երբ վարժապետը յանդիմանեց նրան, որ ինքն այդպէս չէ ասել, փոքրոգի աշակերտը՝ իր յանցանքը թեթեւացնելու համար՝ զրպարտեց Արութիւնին, թէ ինքն անցեալ դասին ներկայ չի եղել, դիմել է Արութիւնին եւ նա այդպէս է սովորեցրել:

— Հա՛, ուրեմն բացի ինձանից՝ այստեղ ուրիշ վարժապետ էլ կայ, բացառանչեց վարժապետը եւ Արութիւնին դուրս կանչեց գրատախտակի մօտ, որ մի փորձով իր գիտութիւնը նրա տգիտութիւնովը փայլեցնէ: Վարժապետն ինքը մի նախադասութիւն գրեց եւ լուծել տրւաւ բառ առ բառ իբրեւ մասունք բանի: Նախադասութեան բայի դէմքը ուղիւ չասաց Արութիւնը: Բայն էր «ասէն»: Արութիւնն ուշ չըզարձնելով է գրի վրայ, ասաց՝ «ասէն՝ բայ ներգործական յոգնակի երրորդ դէմք» . . . Վարժապետն էլ այդ էր ուզում: Ել չստիպեց, որ Արութիւնն ուշադրութիւն դարձնէ բայի կազմութեան վրայ, եւ ոչ գրաբար նախադասութիւնը աշխարհաբարի գարձընել տրւաւ նախապէս, որով կիմացէր, որ բայը եզակի է եւ ոչ յոգնակի, թէ՛՝ նո՛ւն դիմորոշ տառ է. ոչ այս արաւ եւ ոչ այն, այլ յանկարծ Չամչեանի ահագին քերականութիւնն այնպէս թրխկացրեց Արութիւնի գլխին՝ որ նա վայր ընկաւ ուշաթափ: Աշակերտներն իսկոյն ջուր հասցրին, ածեցին վրան եւ այնքան շատ ածեցին, սր շինեցին մի անձրեւի

տակ ընկած լիպոր ճուտ: Դրանով վարժապետի գաղանութիւնը չըմեղմացաւ, բայց Արութիւնի սիրտը քիչ էր մնում տրաքէր, իր կեանքում առաջին անգամ ստանալով վարժապետից մի պատիժ եւ այն էլ այդպէս խիստ եւ բարբարոսաբար: Նրա պատւասիրութիւնը սաստիկ վիրաւորեցաւ եւ այնուհետեւ սկսեց ատելով ատել այդ վարժապետին:

Հայկաբանութեան այդ վարժապետից շատ վախենում էին բոլոր աշակերտները եւ շատ էլ ատում նրան: Դա վարժապետ էր եւ մի եւ նոյն ժամանակ գիշերօթիկ աւագ վերակացու: Դա մի խաչագող էր Թմբուլ գիւղից: Իր ուսումն աւարտել էր մի եւ նոյն Ներսիսեան դպրոցումը, բայց դպրոցը նրան չէր բարոյակա՜նացրել, այլ աւելի եւս տնբարոյականացրել էր: Նա ուսում չառած՝ գուցէ մի անշնորհք խաչագող կրլինէր, ոչ այնքան վտանգաւոր, բայց այժմ՝ նա աւելի էր ճարպիկացել եւ աւելի հնար ունէր վտանգաւոր լինելու: Յիրաւի նա արդէն իր լրտեսութիւնով եպիսկոպոսի հովանաւորութիւնն ու պաշտպանութիւնը գորաւել էր, նա արդէն հոր էր փորում տեսչի

Համար եւ ամենայն կեղտոտութիւն եւ չարութիւն գործ էր դնում ուսումնարանումը, եւ . . . բոլորն էլ անց էր կենում, բոլորն էլ մարտում էր . . .

Ռուսաց լեզւի այդ դասատան վարժապետը մի խելագար երիտասարդ էր: Դրա դասին ծիծաղ էր, որ այստեղից այնտեղից բարձրանում էր, որից խելագար վարժապետը աւելի եւս գժւում էր: Նա վերջը իսկապէս գժւեցաւ եւ մեռաւ:

Թւաբանութեան ուսուցիչը մի խենեշ արարած էր: Նա իր դասը թողած՝ նստում էր իր ընտրած կամ ընտրելի աշակերտի կողքին, ջեբերը պտրտում, գլուխը շփում . . .
— Աշակերտներից շատերը այդ փորձերին ենթարկւելով՝ ամօթից լաց էին լինում: . .
Կային եւ վարք ու բարքով ապականւած աշակերտներ, որոնք վարակում էին եւ ուրիշ շատերին:

— Այս ի՞նչ խայտառակութիւն է, հարցնում էր Արութիւնը Մանուէլին, քանի որ դեռ նոր էր:

— Մեզ ի՞նչ, եղբայր, երեւի սրանց աղաթն

էլ այսպէս է, պատասխանում էր Մանուէլը, եւ այնուհետեւ լռում էին երկուսն էլ, թէ ներսը եւ թէ դուրսը:

Դպրոցի բոլոր բարոյական եւ կրթական թերութիւնները չէին կարող ծածուկ մնալ տեսչի նկատողութիւնից: Նա ուզում էր դուրս անել վատ վարժապետներին, բայց դուրս անել քրիստոնէաբար, առանց յայտնելու, որ նրանք այս կամ այն թերութիւնն ունին եւ անյսրմար են վարժապետութեան: Նա մոռանում էր, որ քրիստոնէութեան Հիմնադիրն ինքը այդպիսիների համար խարաղան ունէր ձեռին: Պարոն տեսչի քրիստոնէաբար վարւելու հետեւանքն այն եղաւ, որ ինքը մեղադրւեցաւ քրիստոնէական ջերմեռանդութեան մէջ եւ քրիստոնէաբար հեռացաւ ուսումնարանից, իբրեւ մի քրիստոնեայ հրետիկոս . . .

Այսպէս հեռացաւ պոչաւոր աստղը եւ մէջ տեղ կրկին պծպծացին լուսատրտիկները: Շատ աշակերտներ հեռացան այնուհետեւ ուսումնարանից առանց ուսումն աւարտելու: Դրանց թւումն էին եւ Արութիւնն ու Մանուէլը, որոնք նոր էին փոխադրւել վերջին դա-

սատուն: Դուրս եկող աշակերտներից շատերը մտան արքունական ուսումնարան, նրանց օրինակին ուղեցան հետեւել եւ Արութիւնն ու Մանէլը եւ հարցաքննութիւն տալու համար սկսեցին պատրաստուել տանը: Մի քանի հայ աշակերտներ գեմնադիայի վեցերորդ դաստանից, դաս էին տալիս նրանց ձրիաբար: Այս ժամանակ ահա մեր տղայոց համար, մանաւանդ Արութիւնի, բացուեցաւ մի նոր աշխարհ:

Ուսուցանող ուսանողները մի առաւելութիւն ունէին պաշտօնական վարժապետներից, եւ այդ այն էր, որ նրանց յարաբերութիւնն ընկերական էր, նրանց ուսուցումը մի օգնութիւն էր: Այստեղ ուսանողի ազատ մտածմունքը չէր ընկճւում, այստեղ զարգանում էր նրանց ինքնօգնութիւնը. այստեղ աշակերտի մտքի զբօսանքը արգելքի չէր հանդիպում: Նա չէր դըրւած մի նեղ վանդակի մէջ, այլ մի ընդարձակ պարտիզի՝ ուր ամեն ծաղկից հոտ առնելու իրաւունք ունէր եւ իրարոյ էր ընտրել իր ուզած ծաղիկը: Ճշմարիտ է, սա մի չեղմունք է, որ կարող է հեռացնել մը-

տադրեալ նպատակակէտից, բայց աճելութիւնն այստեղ բնական է եւ կատարեալ: Նպատակակէտին չըհասնելը կամ ուշ հասնելը մի դժբախտութիւն չէ, այլ բախտաւորութիւն, որովհետեւ նա արհեստական է ու շինծու եւ չի համապատասխանում մարդուս բնականապէս զարգանալու օրէնքներին:

Ուսուցանող ուսանողները իրանք ցանկանալով աւելի լաւ իւրացնել իրանց սովորածը, ցանկանալով վարժւել նաեւ դասաւանդութեան մէջ, ճշմարիտ է խամութիւն շատ էին անում, նոր փորձեր էին փորձում, բայց առհասարակ պարապում էին շատ բարեխղճաբար: Սգաւ եւ մօն օրերին էլ՝ աւելի շատ հոգով զբօսնելու էին գնում միասին, եւ այդ ժամանակն էլ նրանց խօսակցութիւնը մեծ մասամբ լինում էր կրթական, օրինակ՝ բացատրութիւն բնութեան այս կամ այն երեւոյթի, մի պատմական անցք, մի երեւելի մարդու կենսագրութիւն, մի նոր գիւտի պատմութիւն, դատողութիւն ժողովրդի մէջ արմատացած նախապաշարմունքների մասին, որ նրանց աւելի հեռու էր տանում, եւ սկսում էին հեշ-

տութեամբ լուծել վերացական շատ խնդիրներ, առանց կասկածելու, որ նրանց վրայ շատ փիլիսոփաներ են գլուխ կոտրել եւ գտել են անվճռելի: Ուսման հոտը մատաղ գլուխներն էր ընկել եւ մի քիչ հարբեցրել:

Հիմա պէտք է երեւակայել, թէ ինչ կզգար այժմ Սրուժիւնը՝ Ալբերտի աստուածաբանութեան տակ ճնշւելուց յետոյ: Ի՞նչ կըզգայ մէկը, երբ չոր ու աւաղոտ անապատում երկար թափառելուց յետոյ՝ ընկնի մի դալար հովիտ՝ լի ականակիտ աղբիւրներով, հոտաւէտ ծաղիկներով, բնութեան ամեն բարիքով եւ կենդանութիւնով, — ահա այսպիսի մի զգացումն տիրեց Սրուժիւնին: Բնութիւն եւ մարդ, որոնք մի բառով կարող են եւ կեանք անուանել, — ահա այդ կեանքը չունէր նրա ստացած ուսմունքը: Բնագիտութեան անխախտ օրէնքները, թւաբանութեան ճիշտ կանոնները, պատմութեան երեւելի անցքերը, աշխարհագրութեան գեղեցիկ նկարագրութիւնները, բանաստեղծական արտաշարժ գործածները, թէեւ փոքր սահմանի մէջ, իբրեւ մի փնջիկ միայն, բայց բաւական է մի մատաղահաս

եւ դեռ փոքր գլխի մէջ ահագին յեղաշրջում ձգելու:

Եւ Սրուժիւնին այդ ժամանակ, — գուցէ եւ անյարմար, չըհոգեբանական, — նմանացնում եմ աղբով պարարտացրած մի հողի, որի մէջ ընկած ամեն մի բեղմնաւոր սերմը կարող էր միոյն հարիւր տալ: Յիրաւի, ի՞նչ էին նրա մինչեւ այս ժամանակ սովորածները, ստացած տպաւորութիւնները, հաւաքած տեղեկութիւնները, լսած առակներն ու առասպելները, եթէ ոչ ճշմարիտ ուսմունք աճեցնելու համար շատ օգտակար աղբ, որ եթէ առանց բարի սերմի մնար, մոլեխինդ կըբուսոյնէր եւ կապականէր նրա ուղեղը: Ոչ ոք իր միտքը չի յեղաշրջիլ, եթէ յեղաշրջելու ոչինչ չունի նա իր մտքումը:

Գիտութիւնով ճոխանալու պահանջը այնքան սաստիկ էր Սրուժիւնի մէջ, որ նա թէեւ դեռ անորոշ ու մութ, զգաց, որ մարդս կաւարեալ մարդ չէ, եթէ նա չէ զարգացած մտաւորապէս այնքան, որքան որ ընդունակ է զարգանալու մարդ արարածը իր ժամանակին: Բախտաւորապէս աճելութեան ընդունակ դար-

3357 2003

ձրած լաւ միտք ունէր ինքը, թէ ի ծնէ եւ թէ ծննդից յետոյ: Գտնւեցան մարդիկ, որ թէեւ անգիտակցաբար, այդ մտքի մէջ ձգեցին բեղմնաւոր սերմեր: Ստում եմ՝ անգիտակցաբար, որովհետեւ շատ անգամ քամին ու ջուրն էլ են մի սերմ մի տեղից միւս տեղ փոխադրում, շատ անգամ թուջուններն էլ են մի եւ նոյն պաշտօնը կատարում: Շատ վարժապետներ ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ մի տեղից միւս տեղ մի սերմիկ փոխադրողներ:

Գանի որ ուսումը տրւում եւ ստացւում է փոխ առ փոխ, այդտեղ գլխաւոր առարկան անուշադիր է մնում, այն է՝ անհատի զարգացումը, նրա մտքի բեղմնաւորելը: Մանկավարժութիւնը ձգտում ունի այդ նպատակին հասնելու, բայց դեռ հասած չէ. որովհետեւ ժողովրդների դաստիարակութեան ղեկը մանկավարժութեան ձեռին չէ. նա մի հրամանակատար է միայն, եւ ինչ լաւ բան որ անում է՝ թաքուն է անում. . . Ս.ս. այժմ՝ քանի որ անհատը կարող է զարգանալ միայն ինքնիրան, իր ներքին ուժովը, բաւական է՝ եթէ մանկավարժը սանիկի նոյն ներքին ուժը

չթուլացնէ, ինչպէս որ թուլացնում են մեր ժամանակումը՝ մանուկների թոյլ ուսերի վրայ բարձելով անտանելի եւ անկրելի բեռն, որի տակ նրանք ընկճւում, ոչնչանում են:

Համադամ կերակուրները ում չեն դիւր գալ, բայց դրա համար քաղց եւ ախորժակ է պէտք, այլ եւ մարսելու ընդունակ մի ստամոքս: Արութիւնն ուսման քաղց եւ ախորժակ ունէր. նա անխտիր կուէր տալիս ամեն ինչ եւ մարսում էր: Բայց այդպէս չէր Մանուէլը. նա, ինչպէս կասեն՝ «ցեխծամ» էր տալիս. ուտում էր ախամայ, եւ չէր էլ մարսում: Նա շատ էր սիրում, որ բերանացի նրան պատմեն զարմանալի, հրաշալի, զրարճալի եւ առ հասարակ սրտի վրայ ազդող բաներ, բայց միտքը լծի տակ չէր դնում: Միտքը յոգնեցնելու, վարժելու, ինքնուրոյնաբար մի բան սովորելու արամադրութիւն չուներ: Սրա հակառակ Արութիւնը մի բանի համառօտը լսելով՝ նրա ընդարձակն ինքն էր սովորում: Նրա այս տրամադրութիւնն այնքան կրթւեց եւ զարգացաւ, որ ինքն իր վրայ բարկանում էր, երբ ուրիշից էր լսում այն, ինչ որ կարող էր ինքն

էլ գիտենալ ու ինքն ասէր նրան: Վերջապէս Արութիւնն «ասողիկ» էր, ձգտում ունէր ասող լինել՝ քան լսող, իսկ Մանուէլը այդ նախանձի ցաւը չունէր. նա տրամագիր էր միայն լսելու եւ դրանում էր գտնում նա իր ցանկութեան լրումն: Մտքերի այս տարբերութիւնը նրանց աւելի էր մօտեցնում եւ օրէցօր աւելի սերտ սիրով կապում: Մանուէլը հիանում էր Արութիւնի ընդունակութիւնով եւ նրան պաշտելու չափ սիրում: Արութիւնն էլ տեսնելով Մանուէլի առ ինքն ունեցած անկեղծ սէրը՝ երջանիկ էր համարում իրան, որ մի համակրող ունի եւ փոխադարձաբար սիրում էր նրան. միայն ինքն իշխող էր՝ հանգիստնում միշտ, իսկ Մանուէլն իշխւած: Բայց այդ թւելի չէր ոչ մէկին եւ ոչ միւսին, որովհետեւ յառաջ էր գալիս բնականապէս եւ ոչ գիտութեամբ: Երկուսն էլ ազատ էին ցուցամոլութիւնից, սնափառութիւնից, եւ ապրում էին ինչպէս մեծ ու փոքր եղբայրներ:

Բ.

ՍԿԻԶԲՆ ԵՐԿԱՆՑ

էկ օր՝ կէսօրից յետոյ՝ Արութիւնն ու Մանուէլը ման էին գալիս Խօջի վանքի գերեզմանատանը, որ այն ժամանակ Հաւաքարցոց միակ զբօսատեղին էր, կարդում էին այս եւ այն գերեզմանագիրը, եւ գովում կամ փտնում էին շարագրողին կամ փորագրողին:

— Արութիւն, տեսնես աշխարհքիս մեռելները շատ կըլինին, թէ՛ սաղերը, ասաց Մանուէլը նստելով մի գերեզմանաքարի վրայ:

— Քո տունը շինւի, Մանուէլ, բա էդ էլ չըգիտես:

— Իմ մտքով՝ պէտք է որ սաղերը շատ լինին. որովհետեւ մարդիկ տարէցտարի աւելանում են, հօ չեն պակասում: մէկ խօսքով՝ ծնւողների թիւը շատ է, քան թէ մեռնողների:

— Զարմանալի մարդ ես դու, Մանուէլ.
ինչքան մեծանաս, էլի պիտի երեխայ մնաս:

— Ի՞նչպէս.

— Ասում ես՝ ծնւողների թիւը շատ է՝
քանթէ մեռնողների, բայց չես մտածում, որ
աշխարհի ստեղծւելուց մինչեւ հիմա ո՞րքան
մարդիկ կըլինին հողի տակն անցած, որ եթէ
յանկարծ վեր կենային՝ չէին տեղաւորւիլ հո-
գազնդի վրայ: Վերցնենք՝ օրինակի համար՝
հէնց մեր քաղաքը: Ո՞վ գիտէ՝ քանի՞ անգամ
կըլինի սա մեծացած, էլի ոչնչացած. ժանտախտ
է գալիս, սոյլ է լինում, պատերազմ է լի-
նում, բայց դրանք էլ որ չըլինին, բաւական է՝
որ բոլոր ծնւողները՝ շատ ապրեն թէ քիչ՝ պի-
տի մեռնին, բայց մեռածները նորմէկանց
վեր չեն կենում . . .

— Ես լաւ չեմ հասկանում. ինձ թըւում
է, որ մարդիկ տարէցտարի շատանում են,
չեն պակասում: Մեր գեղը առաջ տասը տուն
էր, հիմի դառել է քսան տուն, էսպէս էլ
սսկեն տեղ:

— Ի՞նչ սաղերը սաղերի հետ ես համե-
մատում: Ի՞նչպէս ես կարծում ուրեմն. եթէ

աշխարհիս երեսին մահ տաածը չըլինէր, մար-
դիկը երկու էնքան կըլինէին, ինչքան հիմա
կան, թէ՛ աւելի շատ:

— Սպասիր մտածեմ. . . Զէ, մեռածները
շատ կըլինին, որովհետեւ՝ դու լաւ ասացիր՝
ծնւածները բոլորն էլ մեռնում են: Եթէ հա-
մարենք, որ մարդ շատ, շատ որ ապրի, հա-
րիւր տարի պիտի ապրի. եթէ դրանից վաղ
մեռնողներին չհաշւենք էլ, էլի բանից դուրս
է գալիս, որ մեզանից հարիւր տարի առաջ
սկսած մինչեւ աշխարհիս ստեղծւիլը ինչքան
որ ծնւածներ են եղել, բոլորն էլ մեռել են...
Ուհ. . . իրաւ որ ինչքան շատ պիտի լինին
մեռածները: Զարմանալի մարդ եմ ես, Արու-
թիւն, սրանից հեշտ բան չի լինիլ, բայց չեմ
կարողանում իսկոյն հասկանալ: Մի աշակերտ
էլ էն օրն ինձ մի բան հարցրեց, չիմացայ.
յետոյ տեսայ, թէ ինչքան հեշտ է եղել:

— Ի՞նչ հարցրեց.

— Մի հասարակ խնդիր: Ասում է՝ «Եթէ
հայրը քոանըհինգ տարեկան է, իսկ որդին՝
մէկ, քանի՞ տարուց յետոյ որդին հօր տա-
րիքի կիսին կըհասնի, եթէ միասին ապրելու

լինին»։ Ասեցի՝ էդ ի՞նչպէս կարելի է։ Յետոյ որ բացատրեց, նոր իմացայ, որ կարելի է եղել։

— Ի հարկէ կարելի է։ Երբ որ որդին հօր ներկայ տարիքին հասնի, նրա կիսի չափ հասակ կունենայ, որովհետեւ հայրը կըդառնայ յիսուն տարեկան, իսկ որդին՝ քսանըհինգ, որ յիսունի կէսն է։ Բայց քեզ որ անհնարին է թւացել, դրա պատճառն էն է, որ գեռ կիսի ու քանիպատիկ լինելու վրայ չես մտածել, այլ թէ՝ հայրը որ հիմի քսանըհինգ տարով մեծ է որդուց, միշտ էլ էնքան մեծ կըմնայ . . .

— Ճշմարիտ ես ասում, հէնց էդպէս էի մտածում։ Ել միտս չեկաւ, թէ մի թըւի մէկէլ թըւից քանիսով շատ լինելն ուրիշ է, քանիպատիկ մեծ լինելն ուրիշ։ Եդ յետոյ խմացայ, բայց էլ ի՞նչ կօզնէր . . . Գիտես ի՞նչ կայ, Արուսիւն, ես թւաբանութեան վրայ շատ էլ չեմ մտածում։ Բան է էլի՛, թէ որ կըսովորեմ, — լաւ, թէ որ չէ, մի մեծ զրկութիւն չի լինիլ ինձ համար . . .

— Բա էլ ուրիշ ինչի՞ վրայ ես միտք անում։

— Ես մտածում եմ, թէ ինչպէս անեմ, որ սատանի հաւատը չքացնեմ . . .

— Ի՞նչպէս թէ «սատանի հաւատը», երեւի ուզում ես ասել՝ «սատանին հաւատալը» . . .

— Ի հարկէ՝ սատանին հաւատալը. թէ չէ՝ սատանան ի՞նչ հաւատ ունի, որ չքացնեմ . . .

— Յետոյ, ի՞նչպէս ես չքացնելու.

— Ահա ինչպէս։ Երբ որ մենք հաւատում ենք էնպէս բաների, որ աներեւոյթ են, գերբնական են, մենք չենք կարող ոչ տեսնել ինքներս, ոչ ցոյց տալ ուրիշին, — պէտք է էն ժամանակը հաւատանք միայն էն էակներին, որ մեզ օգուտ են տալիս, իսկ վնասակարներին չըհաւատանք, հերքենք, չընդունենք։ Օրինակ՝ ասում ենք՝ սատանայ էլ կայ, հրեշտակ էլ։ Սատանան մեր թշնամին է, հրեշտակը՝ մեր բարեկամը։ Եթէ հրեշտակը ճշմարիտ որ մեզ լաւութիւն է անում, մեր ազօթքը երկինք է հասցնում, մեզ չարից փորձանքից ազատում է, մեր հոգին սատանի ձեռից խլում է, արքայութիւն տանում, թող ուրեմն էդ բարի հրեշտակի կեանքը երկար պահի մեզ համար Աստուած։ Բայց սատանան, որ միշտ

մեզ խաբու՞մ է, փորձանքների մէջ է գցում, որ մի ահագին լեգէօն ունի մեզ համար, էլ քաջք ասես, դեւ ասես, ալք, խթէթիշ, մեղնից լաւեր . . . թող ինքն էլ, դրանք էլ չըքւին, անհետանան. չքւին մեր մաքից, լեղւից, գրից. որովհետեւ դրանց հաւատալը մեզ վրնաս է տալիս եւ ոչ օգուտ: Մի բան որ խկապէս չըկայ, էլ ինչո՞ւ ենք հաւատում, քանի որ էդ հաւատալովը մենք մեզ համար մի նոր յաւ ենք ստեղծում, մի նոր պատիժ . . .

— Մանուէլ, դու դեւ քու օրումը էդպէս խելօք բան չէիր մտածել: Ես ու իմ Աստուծը՝ շատ լաւ ես ասում, շատ ուղիղ: Ի հարկէ՝ մարդուս տունը շինողն ու քանդողը նրա հաւատն է: Սուտ հօ չի գրած Աւետարանի մէջ, թէ «Ըստ հաւատոց քոց եղիցի քեզ»:

— Հիմի դու ականջ դիր, ես դրա հաւատալու վնասն ասեմ: Մեր գեղի տղէքը շատ քաջ, շատ աներկիւղ են. ոչ թրից լետ կրկենան, ոչ սրից. մի տասը տարեկան երեխի էլ որ ասես, առիւծի բերան կըմկնի. մի խօսքով՝ տղէքը եմ ասում, որ Սամիրսոնը քեզ օրինակ: Բայց էդ սրտոտ տղէքը գիշերները

գերեզմանատան կամ մի քանդած եկեղեցու մօտով անց կենալիս՝ որ մի ցից քար են տեսնում կամ մի շրւաք, էդ հասարակ բաները նրանց աչքումն էնպէս բաներ են դառնում, որ չափազանց երկիւղից սիրտները ճաքում է, լեղիները պատուում, մի քանի օր չի քաշում, մեռնում են: Յետոյ ասում են՝ սատանէն տըւել է, այսինքն խբել է: Ասում էլ են, թէ խբած տեղը մեռլի վրայ երեւում էր, կապտել, սեւացել էր: Իս չիք սատանէքը գործակալներ էլ ունին. գիտե՞ս ուրբեր են դրանց հրամանակատար գործակալները:

— Ձէ, էդ չեմ իմացել:

— Դու ռրտեղից կիմանաս. ես եմ նրանց անունը սատանի գործակալ դրել. նրանց ասում են՝ ջինդար, ջադուքեար, փալչի, գըրբաց, թասի մոիկ տըւող . . .

— Հա, դրանք գիտեմ ես:

— Բայց գիտե՞ս, դրանք ինչպէս են խաբում ժողովրդին, ինչքան վնաս են տալիս: Ժողովուրդը ինչպէս որ սատանին է հաւատում ու մտքովը չի անց կացնում, որ սատանայ չըկայ, էնպէս էլ դրանց ասածին ու աս-

րածին է հաւատում: Մէկ անգամ մեր գեղը մի գրեաց էր եկել «բախտի» գիր էր անում մի երկէն զօլօլակ թղթի վրայ, ու հինգ հինգ մանէթով ծախում: Մեր մարդիկն էլ առնում էին մէջքներին, կռներին կարում, որ բախտները բանի, լեզուները կտրուկ ըլի, խօսքներն անց կենայ մողրովի մօտ, դիւաններումը: Ի հարկէ ոչինչ էլ չէր լինում, ամեն տեղից քօթկում դուրս էին անում, բայց նրանք էլի չէին կարծիք տանում, որ գրեացի թուղթը ոչինչ զօրութիւն չունի: Եգ ջինդարը մէկ երկու մարդի էլ ասել էր, թէ ես որտեղ որ հին ժամանակներում թաղած փող ըլի, կը գտնեմ: Մեր շուտ ու հեշտ հարստանալ ու զեցողներն էլ հաւատում են. ջինդարին տանում են մի հին գեղատեղ, ասում են՝ էստեղ պէտք է որ շատ փող ըլի, քարով որ խբում ենք, դընգդընգում է. դէ գտիր, երեք բաժին կանենք, մէկը քեզ, երկուսը մեր չորս հոգուն: Ջինդարն ասում է, ես դեղեր պէտք է առնեմ, պէտք է ճաշ պատրաստեմ դեւերի համար, նրանց սիրտը շահեմ, որ նրանք էլ իմ խնդիրքս կատարեն: Բերէք մի երեսուն մա-

նէթ տըւէք, եթէ որ սուտ դուրս գամ, ձեր փողն էլի յետ ձեզ կըտամ, դեռ մէկ էնքան էլ կաւելցնեմ վրան: Մեր մարդիկը գնում են մի տեղից պարտք անում երեսուն մանէթը բերում տալիս իրան: Նա էլ մի երկու օրից յետոյ նրանց հետ գնում է առաջւան տեղը, մի թղթի վրայ մի քիչ բան է գրում ու շրպըրտում: Թուղթը քամումը մի քիչ դէս ու դէն փռւալուց յետոյ վէր է ընկնում մի տեղ: Ջինդարն ասում է՝ դէ էգ տեղը փորեցէք, փողն էդտեղ է. երկու կամ երեք արշին որ փորէք, բաւական է: Եգ ասում է ու ինքը գնում գեղը: Երբ որ մթնում է, (ցերեկով չեն փորում, որ ոչով չըտեսնի) սկսում են փորելը: Փորում են մինչեւ առաւօտ, բայց բան չի դուրս գալիս: Ջինդարին տանում են փորածները ցոյց տալիս, թէ՛ դու ինչքան որ ասել էիր, մենք երկու էնքան ենք փորել, բան չերեւաց. կարելի է մեր աչքին չի երեւում: Եթէ որ դու տեսնում ես, հանիր մեզ տուր: Ջինդարը գլուխը թափ է տալիս, մի քիչ մը տածում, յետոյ ասում է՝ պէտք է քառասուն օր սպասէք, եթէ երեւաց, — երեւաց, եթէ ոչ,

ես գրա ճարը կրգտնեմ: Մարդկանցից մինը չի համաձայնում: ասում է՝ դու մեզ խաբեցիր, սազ գիշերը բանեցիր, հիմի էլ ուզում ես փախչիս, մեր փողը հետդ տանես: Բեր մեր փողը յետ տուր, թէ չէ՝ տեսնում եմ, քեզ կրգցենք էս մեր փորած փոսը, հողը վրէժ կածենք, դու կրմնաս էս գերեզմանումը, էլ ոչովի չես խաբիլ . . . Էս որ լսում է ջինդարը, սաստիկ բարկանում է. «դու, ասում է, ինչպէս կը համարձակիս էդպէս խօսք հանել բերանիդդ. էս սահաթիս ձեռքս բարձրացնեմ, հարիւր հազար սատանայ կըգայ, քո մեծ պատառն ականջըդ կըթողեն, գիտե՞ս թէ չէ» . . . Էս սուտ սպառնալիքից էնպէս վախում են մեր մարդիկը, որ ասում են. «Խալիփա, մեր տըւած փողը քեզ հալալ ըլի, միայն թէ մեզ մի վատ բան չանես» . . .

— Ա՛յ թէ խաբել է, հա՛ . . . բացագանչեց Արութիւնը: Իրանց որդոց կարգացնելու համար փող չեն տալիս, թէ աղքատ ենք, ջինդարներին թուամաններով են տալիս: Մանուէլ, ես էդ ջինդարի գրերից էնքան ժողովել էի, էնքան արտագրել, որ ով գիտէ

մի փութից աւելի լինէր: Ոչովից չէի թաքցնում. ամենքն էլ գիտէին, որ իմ վարժապետն էդ բանը լաւ էր իմանում: Բայց ես գործ չէի դնում, վախենում էի. ասում էի՝ վա՛յ թէ սատանան իր գիշատեսիլ դէմքով առաջիս կանգնի, լեզիս պատուէ:

— Զարմացք բան է, շատ անգամ հօտեմնում են որ խաբում են, սուտ են ասում, էլ ինչո՞ւ են հաւատում:

— Էդ էդպէս է, բայց շատ անգամ էլ ուղիղ է թրւում: Որտեղ որ չըկայ առողջ դատողութիւն, ինչ մարդ որ հասուն խելք չունի, այլ երեւակայութիւն եւ վառ երեւակայութիւն, նա իսկ եւ իսկ կախարդւում է, — սիրահարւում է, գժւում է, մինչեւ անգամ առողջանում է: Էսպէս դէպքեր, թէպէտ քիչ՝ բայց պատահում են, էդ քիչն էլ բաւական է, որ մի հարիւր սուտ նրա հետ անց կենայ:

— Ես էդ չեմ հասկանում:

— Ի՞նչ կայ չըհասկանալու: Դու ինքըդ չասեցիր, որ ձեր գեղի քաջ տղէքը մի շրւաքից վախենում են եւ սարսափահար մեռ-

նում: Եսպէս էլ մէկէլ բաներն խմացիր: Նա էդպէս դէպքերում տեսնում է էն, ինչ որ չըկայ. նա ձայն էլ է լսում, թէպէտ ոչ մի ձայն հանող չըկայ: Նրա երեւակայութիւնը խանգարւում է, եւ ինչ որ պիտի զգայաբանքներից ստանար, երեւակայութիւնն է թելադրում զգայարաններին: Նա տեսնում է գիշերւայ մթնումը մի հասարակ շրւաք: Նրա երեւակայութիւնն էդ շրւաքից մի հրէշ է ստեղծում, աչքն էլ էդպէս է տեսնում: Վարժես շարժում լինի, երեւակայում է նա, եւ սկսում է շարժիլ. կարծես գլո՛ւխ ունենայ— բնում է մի ահագին գլուխ. ի՛նչ երկայն ձեռներ ունի,— ձեռները մեկնւում են, օ . . . ուզում է բռնել ինձ,— բռնւում է, ընկնում է հրէշի ճանկը եւ ուշաթափ վայր ընկնում. . .

— Էդ ես հասկանում եմ: «վախի աչքերն, ասած է, մեծ մեծ կլլինին»: Բայց ի՛նչպէս կարելի է սիրահարւիլ . . .

— Էլի միեւնոյն կերպով: Նա լսում է, որ իր համար սիրոյ գիր են արել: Նա հաւատում է. երեւակայում է, որ արդէն բռնւած է, ընկել է վանդակի մէջ. նա զգում է որ սի-

րահարւած է. գիշեր ցերեկ դրա վրայ է մըտածում: չարի միջամտութիւնը նրա յանցանքը թեթեւացնում է հասարակաց կարծիքի առաջ, եւ նա թուանում է, աղատութիւն է տալիս իր սէրին, եթէ մանաւանդ առաջ էլ իրանում մի քիչ հակում է եղել: Վարպետ ջինգարները հեշտութեամբ սիրոյ գիր չեն անում: Նրանք առաջ խմանում են, թէ ի՛նչ հանգամանքի մէջ են դրւած երկու ապագայ սիրողները: Նրանք էդ վարպետութիւնը ցոյց չըտալու համար՝ գտնում են նրանց աստղերը, որ տեսնեն ինչ յարաբերութեան մէջ են նրանց աստղերը, իրար կըմտենան թէ ոչ: Երբ որ տեսնում են, թէ բանը շատ հեշտ է, միայն մի քիչ վստահութիւն է պէտք, էդ վստահութիւնն էլ յառաջ է գալիս ջինգարի գրի ազդեցութեամբ: Իսկ երբ որ տեսնում են, որ դժւար է կամ անհնարին, ասում են՝ «ձեր երկուսի աստղերը իրար չեն մօտենում, չեն բռնում» . . . Բայց մի հասարակ դէպքը, պատահմունքը հազարաւոր սուտեր է ստեղծել տալիս, մինը քան զմիւսը հրէշաւոր եւ հաւատացնում ժողովրդին: Օրինակ՝ ասում են՝ ջին-

դարը երես առ երես խօսում է դեւերի հետ: Եղ իրաւունքը նա ձեռք է բերում չըլ ա մանելուց յետոյ: Նա փակում է մի առանձին տեղ, իր չորս կողմով մի խաղ է քաշում գետնի վրայ եւ սկսում կարգաւ գրքի աղօթքները, որ անհասկանալի բառեր են եւ անթիւ դեւերի անուններ: Գեւերը սարսափում են, որովհետեւ պիտի գերի ընկնին Եղ մարդու ձեռքը, որ այնուհետեւ ինչ հրամայէ՝ կատարեն: Նըրանք ամեն հնար գործ են դնում, որ աղօթող մարդուն վախեցնեն կամ խաբեն: Բարձրացնում են ահագին որոտմունք, կռիւ, աղաղակ, քարեր է՝ որ նետում են, կրակ է՝ որ թափում են, բայց Եղ բոլորը միայն թւում են Եղպէս, մարդը չըպիտի վախենայ. թէ որ վախեցաւ, նրա բանը պրծած է: Վերջը մօտենում են, բայց չեն կարողանում խաղից անց կենալ: Ուրեմն սատանէքն էլ են վախենում ոչինչ բանից: Գետնի վրայ փէտով քաշած հասարակ գիծը մի անպաշարելի բերդի տեղ է բռնում միջի նստած խորամանկ մարդու համար: Մօտեցող դեւերը այնքան դաժան, այնքան զարհուրելի ու սոսկալի դէմ-

քով են երեւում, որ մարդ ինչքան երեւակայէ, նրանից աւելի սարսափելի պատկեր չի կարող ստեղծել: Մարդը չըպիտի վախենայ, գլուխը չըպիտի բարձրացնէ, աղօթքի կարգալը չըպէտք է դադարեցնէ: Սոսկալի դեւերը երբ որ ոչ մի կերպով չեն կարողանում վախեցնել, փոխում են իրանց դէմքերը եւ հրէշական կերպարանքները դիմակի պէս մի կողմ է ընկնում եւ տակիցը դուրս գալիս ամենաչքնաղ աղջկան պատկեր: Լեզու պէտք է, որ հիմի նկարագրէ Եղ աննման գեղեցկութիւնը: Գեղեցկուհին շատ գեղեցիկ է, բայց շատ էլ պարկեշտ չէ: Նա թոյլ է տալիս իրան ասելու ամեն խօսք, ի հարկէ հաճոյական, ականջի դիւրեկան, սիրաշարժ. նա գործ է դնում անպարկեշտ ձեւեր, բայց երիտասարդ մարդուն շատ հաճելի. մէկ խօսքով՝ եթէ հոգեդէն մի գեղեցիկ կնիկարմատ կարող է խաբել ումը կամենայ, ինչ կանէ ուրեմն սատանան ինքը, քանի որ ուրիշներին էլ ինքն է սովորեցնում խաբելու կերպը: Բայց մարդը չըպէտք է խաբւի . . . Վերջը, երբ որ ամեն հնար գործ են դնում ու չեն կարողանում մարդուն խա-

բել, իսկ նա իր աղօթքով նրանց տանջում,
չարչարում է աւելի քան թէ դժոխքի կրակը,
այնուհետեւ չոքում են նրա առաջին, աղ ու
հաց բերում մէջ տեղ, նրանով երգւում, թէ՛
այսուհետեւ մենք քո ծառաներն ենք, երբ որ
կանչես, մօտդ պատրաստ ենք, ինչ որ հրա-
մայես, պատրաստ ենք կատարելու: Մարդը
սատանաներից երգմնագիր է առնում եւ ար-
ձակում նրանց:

Հիմա դու ինձ ասա, Մանուէլ, մէկ մարդ
որ բոլոր դեւերի զօրութիւնը իր կողմը լինի
քաշած, էլ ի՞նչ չի կարող անել այնուհետեւ:
Սա է հրաշագործութեան աղբիւրը, հիմքը.
քանի որ սրան հաւատում է ժողովուրդը,
բոլոր մնացածները չնչին բաներ են: Սատանան
ի՞նչ չի անիլ, — սրժաւ գնաց:

Այնուհետեւ հաւատում են, որ այս ինչ
ջինդարը իր երկենացրած եղունգի վրայ մի
քանի խաղ է քաշում թէ չէ, ով ինչ արած
է լինում, իսկոյն ասում է: Եղունգն էլ մի
խորամանկ տնտեսութիւն է հնարագէտ ջին-
դարի համար, էլ թղթի ծախս չի անիլ: Նա,
ասում են՝ եղունգի վրայ մի քանի խաղ է

քաշում թէ չէ՝ իր ուղած կնիկը փողոցով
անց կենալիս բոլոր խալիսի միջին տկուրում է,
հէնց իմանում է, թէ ինքն է Եւան դը-
րախտի մէջ կանգնած: Նրա աչքին, ասում են,
ոչ մի մարդ չի երեւում, ականջը ոչ մի ձայն
չի լսում, հէնց իմանում է, թէ դրախտի
մարմարէ աւազանների մօտն է կանգնած,
մերկանում է, որ լողանայ . . .

Էս դեռ ոչինչ. անշունչ առարկաների վրայ
էլ է ներգործում նրաց արած գրի զօրութիւնը:
Ասում են՝ մի ջինդար խալիսիայ իր աշակերտի
մօրը հաւանել է. աշակերտին սովբեցրել է,
թէ՛ «Որ գնաս տուն, մօրդ գլխի մազիցը
մինը թաքուն պոկիր, բեր»: Միամիտ աշա-
կերտը որ գնում է տուն, մէրը գլուխը լուա-
նում է եղել. ձեռքը մեկնում է, մի մազ պո-
կում: Խորամանկ մայրը հասկանում է իսկոյն.
իմանում է, որ բանի միջին բան կայ, չի
խօսում, բայց երեխի ձեռիցը մազն առնում
է, մոռում առն, մի գոմշի կաշւից մի մազ
է պոկում ու տալիս տղին: Երեխէն մազը տա-
նում է վարժապետին է տալիս, ասում է՝ մօ-
րըս գլխիցն է: Վարժապետը գործ է դնում

մազը թլրամի հետ, մէկ էլ տեսնում են՝ հրէս...
 ո՛վ հրաշք... գոմշի կաշին գեղամիջովը,
 թրանիկ հա թրանիկ, վազում է սիրահարած
 ու գժւած գէպի ջինդար խալիլի տունը...

— Ո՛ւհ, ի՛նչ ծիծաղ կըլինէր, թէ որ
 ըղորթ լինէր, ասաց Մանուէլը ծիծաղելով...

— Հաբա... Էսպէս հազար ու մէկ ա-
 ռասպէններով ժողովրդի մէջ բուն է դրել
 սնահաւատութիւնը: Բայց դու զարմանում ես,
 ասում ես՝ ինչի՞ են հաւատում: Միտըդ չէ՞,
 թէ մենք ինչպէս էինք հաւատում թասի մը-
 տիկ տըւող պառակին Շամշուղու բերդումը:

— Ճշմարիտ որ... Ասենք մենք երեխայ
 էինք, չէինք հասկանում, բայց զարմանալին
 էս է, որ պառականներն աւելի են հաւատում:
 Եղպէս բաներով լիքն է մեր գեղերը, էլ ա-
 սեղ վէր քցելու տեղ չըկայ, էնպէս է տա-
 րածած նախապաշարմունքը: Նստում են թէ
 վեր կենում, ուտում են թէ հագնում, երազ
 են տեսնում թէ մի անսովոր բան, փռշտում
 են թէ հազում, աչքն է խաղում թէ գլուխը
 ցաւում, բայրուշն է ծըւծըւացնում թէ շունն
 օռնում, աղէս է պատահում թէ նապաս-

տակ, մի խօսքով՝ էլ չար աչք ասես, չար հրեշ-
 տակ ասես, ամեն բանում, ամեն քայլափո-
 խում մի նոր փորձանք են ստեղծում իրանց
 համար ու տխրում, տրտմում: Խելօք մարդ-
 կերանց համար կարելի է դրանք ոչինչ բաներ
 են, բայց այդ խելօքները չեն իմանում, որ էդ
 ոչինչ բաները մի մի ախտ, մի ցաւ են: Վեր-
 ցնենք հէնց խաչի զուլերին, նղաւող հարս-
 ներին: Մեզ մի ձոն հարեւան ունինք, խեղճը
 քանդակ է իրա կնկայ ձեռիցը՝ շատ էս խաչն
 ու էն խաչը տանելով: Ես ինչպէս տեսնում
 եմ, էս քաղքցիք աւելի են յիմար քան թէ
 մեր գեղըցիք: Արութիւն, դու նղաւող հարս
 չես տեսել: Տեսնես դրանք ճշմարիտ խօսե-
 լու ցաւ ունին, թէ՞ ջինդարների պէս դրանք
 էլ են խաբում:

— Դրանք երեք տեսակ են. իմ տեսած-
 ների համար ասում. կարելի է շատ տեսակ-
 ներ կան: Մի տեսակը կայ, որ միայն նղաւում
 է իսկապէս եւ ոչինչ չի խօսում: Մի տեսակ
 էլ կայ, որ, Աստուած հեռու տանէ. տեսնելիս
 մարդ զարհուրում է: Նրա մարմնի մէջ ընկ-
 նում է մի սոսկալի ցնցում, դող. ձեռք ու ոտ-

քը էնպէս են ցնցւում, շարժւում շուտ շուտ, որ խելքը գլխին մարդը իր կամքով, որքան կուզի ճարպիկ ու արագաշարժ լինի, չի կարող էդպէս շուտ շուտ շարժել: Նոր մորթած հաւն ինչպէս է թեպրին տալիս, կամ նոր մորթած ոչխարն ինչպէս է շարժւում, դողդոզացնում ոտները, — ահա էդպէս շարժւում են նրա բոլոր անդամները: Բայց շատ չի քաշում, միայն կէս ժամ, աւելի չէ: Եդպէսները առաջ ապշում են, յետոյ սկսում են երգել, բայց հետզհետէ երգի եղանակը փոխւում է, սկսում են օռնալ, զլլալացնել, բլբլացնել, յետոյ սկսում են ձեռք ու ոտքը գետնին դարկել, կամ ձեռներով իրանց կուրծքին խբել: Դա շատ քիչ է պատահում, բայց պատահած ժամանակ փորձառու մարդիկը ձեռք չեն տալիս, չեն բռնում, գիտեն, որ բռնելն աւելի վատ է: Տանջանքն անցնելուց յետոյ նա խոյն ուշքի է գալիս, կարծես խոր քնից կամ մի դարհուրելի երազից: Ուրիշ բան չեն զգում, բացի յոգնածութիւնից: Բայց երբորդ տեսակը մի կատարեալ հարսանիք է, մի ճարպիկութիւն, խորամանկութիւն է՝ ուրիշ ոչինչ: Ներկայացրու

քեզ մի տուն: Նրա մէջ տեղը եօրդան դօշակի մէջ ձգւել է մի սիրուն, շարմաղ, կամ մի դեղնած սիրթնած բօշի կերպարանքով, մարդիցը դժգոհ մի հարսը, կամ տանը մնացած մի պառաւ աղջիկ: Թաղի կնանիքը, հարսներն ու աղջկէրքը հաւաքւել են տունը լցւել, որ կենդանի մեռելի սուգն անեն. եւ հէնց սգում էլ են շատերը: Հարսի մարդը գլխավորելը կանգնել է, ձեռները խաչ արել, վիզը ծռել, մի խօսքով՝ իր դէմք ու կերպարանքին մի այսպիսի տեսք է տրւել, որ կասես իր կեանքի վերջին րոպէն եկել հասել է, հիմի ուր որ է, պիտի դատաւիճիւր կարգան երեսին ու տանեն կախ տան, խեղդեն: Հէնց էսպէս էլ պատահում է: Հարսն սկսում է մի քիչ չարութիւն անել, իր երեսին սիլլա է տալիս, մազերիցը քաշում: Մօտը նստող կնանիքը շուտով ձեռներիցը բռնում են, նա էլ իբր թէ ակամայ հանդարտւում է: Ուղարկւում են Նաբեկի, Աւետարանի ետեւից, որ գլխի տակին գնեն, ով մի աղօթագիրք ունի, մի Սառածաղերս, մի Եփրեմ-Խորի, մի Կիպրիանոս, կամ մի թլիսիմ, մի բժժանք, բերում են գլխի

տակին դնում: Պատերին մոմեր են վառում իր հասակի երկայնութիւնով, խոնկ են ծխում, կասկարանքը ոտնիվեր են դնում, շամփուրը կամ մի քօռամեխ գետնին ցցում: Հարսը որ տեսնում է իրան անհոգ չեն թողում, ամեն բան պատրաստեցին, կատարեցին, բոլոր թամաշաւորները հաւաքւեցան, այնուհետեւ ըսկըսում է խօսիլը . . . — Կորէք, կորէք, անիծածներ, իմ աչքը ձեզ չըտեսնի . . . Ես քու աչքերըդ կըհանեմ, անըզգամ, էլ լայեղ չես անում մօտս գաս հա . . . Ձեն թողում հա . . . Ո՛վ չի թողում . . . մարդըդ չի թողում, հա . . . Ես դրան նշանց կըտամ. դրա աչքերը կըհանեմ. չօքէչօք մօտըս կըբերեմ. դա շատ է կատաղել. էլ ոչ խաչի է հաւատում, ոչ նրա դուլին . . . քեզ թակում է հա . . . Ես դրան թակել նշանց կըտամ. ես դրան էնպէս թակեմ, որ օխտը տարի տեղիցը վեր չըկենայ . . . Եհէյ, այ քիթը ծուռ կնիկ, ինչի՞ ես խալիսի միջին ասել, թէ Ազիզը (հարսի անունն է) իրանց բաղվանչու հետ շատ է բարեկամացել. եկ իմ կշտին չօքեչօք մեղայ ասա, թէ չէ՝ քու տունն ու տեղը կըհանգցնեմ, ծուխդ կըկտրեմ . .

Ախճի, Եղսան, դու ինչի՞ ես Խէչօյի (հարսի մարդու անունը) հետ քսիչ . . . հէնց իմանում ես, ես չեմ տեսնում հա . . .

«Վերջապէս էլ ինչ երկարացնեմ. դու ինքդ էլ կըլինիս տեսած. գեղ չըկայ, որ սրանցից մի քանի հատ չըլինին: Եսպէս շարունակում է դարդոտ հարսը, մէկին սպառնում է խաչի բերանով, մէկէլի մեղքերը երեսովը տալիս ամենի մօտ: Զըբերք ու հիւանդոտ կնանիքն էլ՝ հարսի ոգեւորած գէլը տալիս ժամանակը, կամաց կամաց, երեսներին խաչ հանելով, գնում են կողքումը նստում, մատիցը բռնում, որ իրանց դարդի, իրանց ցաւի համար էլ խաչը մի բան ասի իր գուշակող հարսի բերանովը: Նա էլ որին յոյս է տալիս, որի վրայ բարկանում է, մինչեւ ամեն խաղ հաւնում է, յետոյ թուլանում է, սուտ քունն է դնում իրան: Հաւաքւածներն սկսում են քաշւիլ Աստուծուն փառք տալով, սուրբերին խոնկ ու մոմ, մատաղ խոստանալով . . . Էսպէս հաբա, Մանուէլ: Էնդուր է ասել խեղճ Աղասին, թէ «Աստուած, քո փառքդ շատ ըլի. էլ թւր ենք ասում, թէ մարդը քո սուրբ հոգին ունի,

երբ որ նրա միտքը քարից պինդ ա, գլուխը հաստ»։ Ինքան բաներ եմ տեսել, Մանուէլ, որ հիմի դժւարս գալիս է թէ հաւատամ, որ ճշմարիտ տեսած կըլինիմ. ասում եմ, երեւի լաւ չեմ նկատել. ի՞նչպէս կարելի է, որ բանական մարդը էսքան անխելք լինի։ Էս նղաւող աղջկերքը էլած սուրբերը քիչ են համարում, նոր նոր սուրբեր էլ են գտնում։ Մէկ անգամ էսպէս մի նոր խաչի պատահեցայ ուխտաւորներով լիքը։ — Էստեղ ես առաջ սուրբ չեմ տեսել, ասեցի, էս ճրտեղից լիս ընկաւ։ Թէ՛ բաս չես ասիլ՝ Առուշանանց Եղսանն է գտել։ Եղսանին ինքս տեսայ, հարցրի, ասում եմ՝ «Գտած խաչիդ անուան ի՞նչ է». թէ՛ «Աստաճածին է»։ «Ինչի՞ց գիտես». «Երազումս եմ տեսել»։ «Ի՞նչպէս տեսար». «Երկէն սիպտակ մօրուքով մի ծեր մարդ էր»։ «Ախճի, Աստաճածինը տղամարդ հօ չի՞, որ մօրուք ունենայ». «Պէ ես ի՞նչ անեմ, ինքն ասեց, թէ ես Աստաճածինն եմ, էս էլ իմ ծաղկավանքն է, պիտի շինել տաս»։ Նրա ասած վանքատեղն էլ մի աւերակ թուրքի մատուռ էր։

Հաբա, Մանուէլ, ի զուր չի Աղասին ար-

տասուքն աչքերին ասում։ Մարդս որ ծնւում է, մէկ գունտ մնից աւելի ոչինչ չենք տեսնում. տարիք են անց կենում, որ քիչ քիչ ոտն է ըլում, քիչ քիչ լեզու, ուշ ու միտք գալիս... Բայց վայ էն էրէխին, վայ էն աղգին, որ աչքը էնպէս գոգում բաց կանի, որ լսի տեղ խաւար կըտեսնի, աչքը բաց՝ դուզ ճամիէն կըթողայ, քարէքար կընկնի. վայ էն աղգին, որ բնական օրէնքը կըթողայ, անբնականին կըհետեւի, որ էնպէս խրատ տըռող չի ունենալ, որ նրան հոգի տայ, եւ ոչ հոգին էլ հանի։ Եարաք որ լաւ կարգացող էր էլել, էրէխէքանց ջոկ, ժողովրդին ջոկ, գիշեր ցերեկ խրատ էր տուել, կարգացրել, լուսաւորել էր, հիմիկ մեր աղգը էս հալին կըլինէր, էս տեղը կընկնէր . . .

— Ի հարկէ էն ժամանակն էլ էսպէս չէր լինիլ, ասաց Մանուէլը. բայց ո՛ր են մեղանում նրա ուզած կարգացնողները. էլածներն էլ աւելի խաւար են տարածում, քան թէ լոյս. ունքը շտկելու տեղ՝ աչքն էլ են հանում»։ Գնանք, գնանք, Արութիւն, վեր կաց գնանք, մոլթն ընկնում է . . . մենք մեր

դարդը թողած՝ գեղըցոց վրայ ենք միտք ա-
նում, նրանց դարդն ենք քաշում . . .

— Մենք ի՞նչ դարդ ունինք, փառք Աս-
տուծոյ, ասաց Արութիւնը եւ սկսեցին քաշ-
ւիլ դէպի տուն:

— Խնչպէս թէ ի՞նչ դարդ ունինք: Շո-
րերս մաշւել է, գրքի փող չըկայ: Ախպէրքս
չեն օգնում, հէրս կենդանի չէ, ուտելիք չեն
ուղարկում, որ գոնէ կերածս աչքներին չե-
րեւայ: Դու հօ լաւ գիտես սրանց ընտրութիւնը,
մարդի բերնի թիքէք համբրողներ են: Խեղճ
քոյրս իր կարավարձը դիւի ինձ վրայ է մըս-
խում, բայց գրանուլ ի՞նչ պիտի դառնայ: Դու
էլ հօ իմ օրումն ես, էլ ինչո՞ւ ես ասում, թէ
դարդ չունինք: Դէ արի խելք խելքի տանք,
մտածենք, տեսնենք ի՞նչ պիտի լինի մեր ճարը:

— Ես շատ եմ մտածել, Մանուէլ, բայց
ոչինչ հնար չեմ գտել: Էգուց քնանք Օլակիմի
մօտ, նա փորձւած մարդ է, կարելի է մի
ճանապարհ ցոյց կըտայ մեզ:

Ազատ մտածելու առաջին քայլը երկ-
մը տեւէն է: Մարդ մինչեւ չերկմոխի, թէ ու-
ղիլ է արդեօք իր այս կամ այն համոզմունքը,

չի էլ կարող նրա սուտն ու ճշմարիտն իմա-
նալ, եւ ոչ ուրեմն ինքնաճանաչութեան կըգայ:
Բայց երկմոռն այնքան հեշտ բան չէ. դա
հազարից մէկի հետ չի պատահում: Երկմոռ-
ութիւնը մի տարակուսութիւն, մի կասկած է
յառաջ բերում, յետոյ դառնում է մի յուզ-
մունք, մի խռովութիւն եւ ի վերջոյ մի պա-
տերազմ, որ անխնայ քարուքանդ է անում դա-
րերով սրբացած մի մտաւոր ու բարոյական աշ-
խարհի բոլոր խախտտ շէնքերը: Այդ պատե-
րազմն այնքան ահեղ է լինում, որքան պա-
տերազմողը ինքն իրան մինչեւ այն օրը խաբ-
ւած է համարում, որքան նա զգում է, որ
ինքը մի ստորուկ, մի գերի է եղել: Մեր պա-
տանինքը դեռ չէին հասել այս աստիճանին,
դեռ նոր էր ծլում մանանխոյ հատը նրանց
մատաղ ուղեղի մէջ, նրանց պահանջը դեռ
շատ փոքր էր: Բայց Արութիւնի մէջ ապագայ
կուսակցի ղինւորի նշաններն երեւում էին ար-
դէն: Մի ծայրայեղութիւնից դէպի միւսը թռչե-
լու հակումն ունէր նա: Տեսնե՞նք: Տարաբախ-
տաբար նրանք ապրում էին մի այնպիսի ժա-
մանակ, երբ ուսումնառութիւնը մի անհրաժեշտ

պահանջ չէր. երբ չքաւոր աշակերտներին օգնելու, կարեկցելու սովորութիւն չըկար. երբ չըկար գնահատութիւն շնորհքի, տաղանդի, եւ հանճարի տէր մարդը համարում էր խելագար, կամ առնուազն՝ հերետիկոս: Ամեն ոք ինքը պէտք է իր համար ճանապարհ բաց անէր հայկական խոպանացած անդաստանի վրայ, եւ այդ էլ շատ քչերին էր յաջողում. . .

Գ.

ՕՎԱԿԻՄԻ

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Ուաւօտեան ժամի տանին՝ Օվակիմը նոր արդէն վեր էր կացել տեղիցը եւ իսլաթը հագին՝ գրասեղանի մօտ նստած՝ թէյ էր խմում. բայց ընկղմած լինելով մի խոր մտածութեան մէջ, թէյը նրա աչքին չէր երեւում:

Նախընթաց երեկոյին մինչեւ կէս գիշեր նա մի նոր գիրք էր կարդացել եւ նրանում գտնելով իր իսկ մտածմունքների հաստատութիւնը՝ սկսել էր աւելի եւս յափշտակիլ եւ հիմա էլ դեռ նրա վրայ էր մտածում եւ ինքն իրան մըմռում, խօսում, ոգեւորւում: Վերջապէս երբ նրա խելքն ու միտքը մի ճարտար

Հռետորի դեր սկսեցին կատարել, նա այդ միջոցին տաք թէյի լիքը բաժակը թերատ կարծելով՝ յանկարծ վրայ բերաւ թէ չէ՝ այնպէս վեր թռաւ տեղիցը, ինչպէս տաք ջուր գլխին ածած . . .

— Վայ ես քու չայ մօգոնողին ինչ ասեմ։
— ասաց Օվակիմը բերան մերանը սրբելով, բայց չըկարողանալով թոյլ տալ իր մտածութիւնը, որ իրան սաստիկ գրաւել էր, սկսաւ սենեակէ մէջ անց ու դարձ անել եւ ինքն իրան խօսել։ Յոյց տալու համար, թէ ինչպէս էր Օվակիմը երբեմն ինքնիրան դելը տալիս, մէջ բերենք նրա այժմեան կցկտուր եւ խառնըփնթոր դատողութիւնը։ Սակայն պէտք եմ համարում առաջուց առել, որ Օվակիմը մեծ ուսում չունէր. եւ ո՞վ ունէր այն ժամանակ մեծ ուսում, որ նա ունենար։ Նա իր ժամանակի ընթերցասէր եւ ընթերցասիրութիւն տարածող մարդկանցից մէկն էր։ Օվակիմը եւ ուրիշ մի քանիսը անձամբ կամ գրաւոր յարաբերութիւն ունէին իրանց ժամանակակից ուսումնական եւ բանասէր հայերի հետ, ինչպէս Թաղիազեանցի, Աբովեանցի, Նահապետեան Կարա-

պետ վարդապետի, որոնք մասամբ նոր ուղղութեան տէր էին եւ այդ ցոյց էին տալիս ոչ այնքան իրանց տպագրութիւններովը, որքան բերանացի խօսելով եւ նամակագրութիւնով։ Օվակիմը Թաղիազեանցի գրաւոր աշխատութիւնների ջերմեռանդ տարածողն էր. նա երբեմն աշակերտակից էր եղել Խ. Աբովեանցին եւ վերջերումը նրա մերձ բարեկամներից եւ համակրողներից մէկն էր։ Այսպէս՝ մեր Օվակիմը մի ուսումնասէր մարդ էր եւ ոչ ուսումնական։ Նա վերացական խնդիրների վրայ մտածող մարդ չէր, նա գիտնական չէր եւ ոչ բանաստեղծ։ Նրա փիլիսոփայութիւնը վերաբերում էր առօրեայ կեանքի երեւոյթներին, բայց նա այդ երեւոյթները շատերի նման մի պատահական բան չէր համարում եւ ոչ մի աներեւոյթ ձեռքում խաղալիկ, այլ նշմարում էր նրանց մէջ մի անխախտ օրէնք, եղած դժբախտութիւնները համարում էր անհրաժեշտ չարիքն եր, որովհետեւ դրանք նոյն օրէնքի աղբեցութեամբ էին կատարւում ինչպէս եւ բոլոր բարիքները նրանից էին յառաջ գալիս։ «Զրկայ, ասում էր նա, աշխարհիս երեսին ոչ

մեղաւոր եւ ոչ արդար մարդ»։ Ասում էր՝ «մեղաւորը մեղաւոր չէ, որ ինքը մեղաւոր է, եւ ոչ արդարն է արդար, որ ինքն արդար է։ Ահա այսպիսի մի տարօրինակ ոճ ունէր Օվակիմի փիլիսոփայութիւնը։

... Այո, այո, ո՛վ կարող է սրա ընդդէմ բան ասել, այս անհերքելի ճշմարտութիւն է. այսպէս խօսում էր ինքն իրան Օվակիմը։ Ո՛վ ինչպէս կայ՝ կայ. նա ուրիշ կերպ լինել կարող չէ. ուրեմն «մեղադրել» եւ «գովել» բայերը պէտք է իմ մտքի քերականութիւնիցը հեռանան։ Պիտի ասեն՝ «Եթէ մեղադրել կամ գովել կարելի չէ, էլ ի՞նչ ասել է ուրեմն դատաստան, դատապարտութիւն, վարձատրութիւն, չար եւ բարի, մղութիւն եւ արդարութիւն, վերջապէս դժոխք եւ արքայութիւն»... «Եղբայր սիրելի, կասէի ես այդպէս ասողին, դու իմ գլխին նարեկ մի կարգար, ես խենթ չեմ. դու առաջ լաւ հասկացիր, տես ես ի՞նչ եմ ասում։ Իմ ասելս այն է, որ մարդուս կեանքը մէկ է եւ նրա նպատակը մէկ։ Բայց ի՞նչ է նրա նպատակը։ Զրգիտես։ Շատ լաւ։ Ինչո՞ւ է ծնւել։ Ելի չըգի-

տես։ Բայց ի՞նչ կայ այստեղ չըգիտենալու։ Զրգիտես նրա համար, որ չես ուզում գիտենալ այն, որ կարող ես գիտենալ, բայց ուզում ես այնպէս բան գիտենալ, որ ոչ ոք չի կարող գիտենալ։ Ծնւել է երեխան. այստեղ հարկաւոր չէ փիլիսոփայութիւն. նա ուտել կուզի, նա ապրել կուզի. նա ծնւել է ապրելու համար։

«Ամենայն կենդանի բնականաբար, աստուածային անխախտ օրէնքով, նրա մի անգամ ընդ միշտ դրած հրամանով, պէտք է մի գործով զբաղի, մի նպատակի դիմէ, այն է՝ աշխատի ապրել, որովհետեւ նա ստեղծւած է ապրելու համար։ Զապրել՝ կրնշանակէ ընդդէմ գնալ ստեղծողի կամքին. բայց այդպիսի ընդդիմութիւն չի ցոյց տալ ոչ մի էջ, ոչ մի գաղան, ոչ մի թուշուն, այդ տեսակ յիմարութիւն միայն մարդը կարող է անել, բայց ոչ առողջամիտ մարդը։ Մարդը, բանական կենդանի լինելով՝ առաւել եւս ընդունակ է հեշտութեամբ բարելաւացնելու իր ապրուստի հնարները։ Այս նրա ճակատագիրն է, այս նրա նպատակն է. քաղծածութիւնը մի խթան

է, եւ նրան միշտ կստիպէ ուտելու բան ձեռք բերել ապրելու համար:

«Ամեն ինչ առուտուրի պէս մի բան է: Ո՛ւմ ինչ պէտք է, էն-կառնէ, ո՛վ ինչ ունի՝ էն կըծախէ: Կըպատահի, որ ոչ առնող լինի, ոչ ծախող. կըպատահի, որ ծախողի ձեռինը մի անգին մարգարիտ լինի, բայց ոչովի համար նա մի բան չաժենայ: Ո՛վ կուզի որ իր աչքը կոյր լինի. ամեն մարդ էլ իր կարողութեան չափ աշխատում է լաւ ասլրել. մէկն ուզում է աղա դառնալ, միւսն ուզում է ստրկութիւնից ազատուել, մէկն ուզում է շատ փող հաւաքել, միւսն ուզում է լաւ ուսումնական դառնալ, մէկն արհեստ է սովորում, միւսը մշակութիւնով է բաւականանում: Ամենքը մի եւ նոյն բանը դառնալ չեն կարող եւ չեն էլ մտածել այդ մասին: Կեանքի մէջ ինքն իրան մի տեսակ հաւասարակշռութիւն է պահպանուում: Ի՞նչ կըլինէր, եթէ ամենքն էլ փափախ կարող լինէին, կամ ամենքն էլ կօշիկ կարէին: Այն կըլինէր, որ փափախ կարելիս փափախը կ'էժանանար, իսկ միւս կողմից կօշիկը կըթանգանար, այնուհետեւ փափախ կա-

րողների կէսը կօշկակար կըդառնար: Բայց եւ այսպէս՝ հետզհետէ բան գիտցող մարդկանց թիւը այնքան շատանում է, որ մի տեղ մնալով՝ սկսում են իրար հաց կտրել, իրար դուրս մղել, սիւռել, տարածել: Այդ ցրւելովն է, որ թէ արհեստ է, թէ ուսում է, թէ մի պտուղ է, թէ մի բոյս է՝ հետզհետէ տարածւում է ամեն տեղ:

«Ճշմարիտ է, մարդուս կեանքը կախում սւնի ինչպէս բնական՝ նոյնպէս եւ դրական օրէնքից: Եթէ մարդս իր ասլրելու տեղը փոխէ, բնկնի իր առաջւան բնակած տեղին չքանման մի տեղ, անհնարին է, որ այդ համագամանքը նրա ասլրելու կերպի մէջ մի փոփոխութիւն չըձգէ: Նմանապէս եթէ նրա դրական օրէնքները փոխեն, դարձեալ անհնարին է, որ այդ նրա մտածելու կերպի մէջ մի փոփոխութիւն չըձգէ: Բայց այդ փոփոխութիւններ անելը այնպէս հեշտ չէ, որ երբ կամենաս՝ փոխես: Կեանքի հանգամանքները դուռնի ծակեր չեն, որ երբ ուզենաս՝ փչես, եւ ինչպէս ուզենաս՝ այնպէս ածես: Բոլոր փոփոխութիւնները, որ պատահում են մի ժո-

դուրդի մէջ, կախումն ունին ժամանակից, նրա հասունութիւնից, զանազան արտաքին եւ ներքին հանգամանքներից: Եթէ այս բոլորն այսպէս է, ուրեմն մարդս չի կարող չլինել այնպէս՝ ինչպէս եւ կայ: Հոյիւ է արդեօք՝ թէ ճգնաւոր, միլիօնատէր է՝ թէ չքաւոր, գիտնական է՝ թէ տգէտ, գրանք ամենքն էլ մի գին պիտի ունենան իմաստուն դատաւորի առջեւ. գրանց ոչ մէկը գո ական չէ եւ ոչ արհամարհական, մէկը մեղաւոր չէ եւ միւսն արդար, որովհետեւ դրանց ոչ մէկը եւ ոչ միւսը չլինել այն՝ ինչ որ են, չէին կարող:— Բայց բարեկրթւած մարդը աւելի առաքինի կրչինի: Ի հարկէ: Բայց մէկը որ գողութիւն է անում, նրան չըպէտք է պատժել: Նա էլ բարեկրթւած է:— Ո՛չ:— Ուրեմն պէտք է այն մարդին, որ մէկին բարեկրթել է, իսկ միւսին ոչ՝ նրան էլ գողի հետ իմաստն պատժել: Երբ որ գիտէ, թէ բարեկրթ մարդը գողութիւն չի անիլ, ինչո՞ւ ամենին էլ չի բարեկրթել . . .

— Ուրեմն . . .

Այս միջոցին Օվակիմի դուռը բխեցին գրսից:

— Ներս եկէք, ո՞վ էք, ասաց Օվակիմը եւ գրասեղանին մօտենալով՝ մի գիրք վեր առաւ եւ սկսեց շուռ ու մուռ տալ նրա թերթերը:

Դուռը բացւեց եւ ներս մտան Սրուժիւնն ու Մանուէլը:

— Բարով, բարով, ասաց Օվակիմը, մի ձեռքով մինի՝ միւսով միւսի ձեռքը սեղմելով եւ ապա հրաւիրեց նստել, եւ մի փիլիսոփայական հայեացք տալով իր ճաղատ ճակատով դէմքին՝ սկսաւ հարց ու փորձ անել.

— Ի՞նչպէս էք, ուսմունքներդ ի՞նչպէս է առաջ գնում: Լսեցի, որ ձեր ուսումնարանի մէջ խառնակութիւն է պատահել, աշակերտներից շատերը ցրւել են, կարծեմ դուք էլ չէք ազատ մնացել էդ հալածանքից: Ես ուղեցի էդ մասին մի բան գրել, մի քանիսին մեղադրել, բայց մէկ էլ լռեցի, երբ ինձ ու ինձ միտք արի, տեսայ որ ինչ որ պատահում է, չի կարող չըպատահել. եթէ երբեմն էլ պատահմունքի առաջնն առնուում է, այդ եւս չի կարող այդպէս չլինել: Բայց եթէ կըքննես գործի բուն եղելութիւնը իր բոլոր շրջապատ ազդեցութիւններովն ու պատճառներովը, բեր-

նիդ էնպէս կրիւքեն, որ լեզուդ յաւիտեան
կրկտրես: Ուրեմն դեռ ժամանակը չի հասել:
Ասած է՝ «Ժողովուրդը որ հաւաքւի, գերան
կրկտորի», բայց մեր ժողովրդի գլուխը որ
հաստ է, իրան իրաւունքն ու պարտականու-
թիւնը չի ճանաչում, իր լաւն ու վատը չի
հասկանում, սուտը ճշմարտի տեղ է ընդու-
նում, ճշմարիտը սուտի տեղ, էլ ի՞նչ ասես, էլ
ո՞ւմ խօսք հասկացնես: Թէկուղ իմաստունին
մի յիմար բան ասած, թէկուղ յիմարին՝ մի
խելօք բան. երկուսն էլ մէկ է: Իմաստունը
յիմար բանի վրայ կըծիծաղի, յիմարը՝ խելօք
բանի: Հայր օրուք չի պահիլ, թուրքը՝ մեծ պաս:
Ինչ որ մէկի համար սո՛րք է, միւսի համար
պիղծ է: Թուրքն եւս նոյնքան առողջ դա-
տողութիւն ունի, ինչքան եւ հայը: Բայց ոչ
մէկը չի կարող չըլինել այն, ինչ որ է: Ով ինչ
կարող է լինել, չի կարող չըլինել. ո՞վ ինչ կա-
րող է անել, չի կարող չանել: Ազգասէր մար-
դը չի կարող ազգասէր չըլինել, ինչպէս որ
բարակացաւ ունեցողը չի կարող չունենալ այդ-
ցաւը: Ոչ ոք թող չըպարծենայ, թէ ես այո
արի եւ այն չ'արի, որովհետեւ նա չէր կա-

կող չանել, ինչ որ արաւ, եւ անել՝ ինչ որ չա-
րաւ: Սրա պատճառը պէտք է փնտրել նոյն
մարդի մտքումը, հոգումը, մարմնումը, նրա
շրջապատ դրդող հանգամանքներումը. բայց
այս դեռ բաւական չէ. պէտք է փնտրես նրա
հօր մէջ, մօր մէջ, պապի, ապուպապի, տա-
տի, ատուտատի, եւ այլն, մինչեւ կըհասնես
Ադամին ու Նւային, յետոյ էնտեղից յետ կը-
դառնաս նոր մէկանց, ու կամաց կամաց, ուշի
ուշով, մեծ հետաքրքրութիւնով ու նկատո-
ղութիւնով առաջ գալ, քննելով նրանց եկած
ճանապարհը, որ տեսնես նրա նախնիքների
գլխով ինչեր են անց կացել, որտեղ է նրանց
ոտը փուշ մտել, որտեղ ձեռքը կամ ոտքը
կտրւել, որտեղ ինչ արել, ի՞նչ խօսել, ի՞նչպէս
մտածել, ինչից զրկւել, ի՞նչ աւելացրել եւ այլն,
եւ այլն: Ինչ եւ իցէ, իմ խօսքը ձեր ուսում-
նարանի վրայ էր, բայց ես հեռու գնացի.
երեւի չէի կարող չըհեռանալ: Զեր վերատե-
սույր մի շատ պարկեշտ ու բարոյական մարդ
է. կարծես հին Յունաստանից եկած մի նոր
Սոկրատ լինի: Խօսք չունիմ, բաւական խոհեմ
ու գիտնական մարդ էլ է, բայց շատ է խելճ:

Թէպէտ էս էլ պէտք է ասեմ, որ թէկուզ խեղճ էլ չըլինի, էդ գազանների մէջ ոչինչ չի կարող անել: Շատ ափսոսացի, որ հրա-
ժարել է կամ հրաժարեցրել են: Հապա դուք ի՞նչ էիք անում մինչեւ հիմա, կամ ի՞նչ էք մտադիր անելու այսուհետեւ:

— Ինչպէս որ դուք խորհուրդ կըտաք, մենք էլ էնպէս կանենք, ասացին մեր պատա-
նիքը միաբերան, որ մինչեւ այն րոպէն լուռ ու մունջ եւ ուշի ուշով լսում էին Օվակիմի խօսքերը եւ տեղաւորում իրանց մտքի մէջ, որ յետոյ իրանք էլ նոյն խօսքերը ուրիշներին ասեն եւ լուսաւորեն ժողովրդին . . .

— Ես թէպէտ սիրում եմ զանազան խոր-
հուրդներ տալ մարդկանց, բայց ձեզ պէս ան-
փորձ մարդկանց խորհուրդ տալը երբեմն ա-
նօգուտ է եւ երբեմն վտանգաւոր: Ես երբ
որ ձեր չափ էի, շատ խորհուրդ տըւողներ
ունէի, բայց չէի կարողանում կատարել նրանց
խորհուրդը: Ես շատ լաւ գիտեմ, որ դուք
չէք կարող չըլինել այն, ինչ որ լինելու էք,
բայց թէ ի՞նչ էք լինելու, առաջուց գուշակել
չեմ կարող: Ես չըգիտեմ, որքան է ձեր մէջ

ուաման սէրը, կամ ուրիշ ի՞նչ բանի ձգտում
ու հակումն ունիք: Մեր աշխարհքը խաւար,
կեղտոտ աշխարհք է. դուք դեռ ծանօթ չէք
այդ աշխարհին, եւ չարժէ ծանօթանալ. այդ
դեռ վաղ է ձեզ համար: Ես հիմա մէկ խօսք
կասեմ ձեզ. գնացէք, համոզեցէք ձեր ծնող-
ներին, ձեր եւբայրներին, որ ձեզ օգնեն: Ա-
ւարտեցէք ձեր ուաման ընթացքը, հասունա-
ցրէք ձեր միտքը, այնուհետեւ կարող էք ձեզ
համար ապրելու վիճակ ընտրել: Ի՞նչ պիտի
լինի ձեզ վրայ անելիք ծախսը: Եթէ տարին
մէկ օրաւար ցանեն ձեզ համար, նրա ար-
դիւնքովը դուք կըհոգաք ձեր բոլոր ծախսերը:
ձշմարիտ է, նրանք կուպիտ մարդիկ են. մէկի
հայրն է ասում, տղէս կըվիջանայ, էլ ինձ չի
մտիկ տալ. միւսի եղբայրքն են ասում, թէ
նա իր համար աղա պիտի դառնայ, մենք
էստեղ կօռ ու բէգառ քաշենք, ջանը դուրս
գայ, թող ինքն էլ գայ մեզ հետ աշխատի:
Հին նահապետական նախանձ, կեղտ, ատե-
ւութիւն, սէր չըկայ, բան չըկայ . . . Ես ձե-
զանից լաւ եմ ճանաչում ձերոնց, անխելք,
անպէտք մարդիկ են, բանական մարդու վսեմ

գգաջմունքներից դուրկ են, մարդակերպ կենդանիներ, գաղաններ են . . . բայց ի՞նչ արած. ուրիշ կերպ լինել կարող չեն, հանգամանքները դրանց էդպէս են կազմակերպել: Դրանց պէտք է շողոքորթել, չըպէտք է ծիծաղել նրանց կոպտութեան, կեղտոտութեան, սնահաւատութեան վրայ, գուցէ դրանով շահէք նրանց սիրտը: Առ հասարակ՝ իմացած լինիք, որ քօռին եթէ խուլ ասէք, նա չի նեղանալ, բայց եթէ քօռ ասէք, այդ մի եւնոյն է թէ դանակով հանէք նրա աչքը: Յաւագար տեղին չեն դիպչիլ: Էսպէս:

— Ուրեմն ես վաղը կերթամ: Սայլով ուխտ գնացողներ կան դէպի մեր կողմը, նրանց հետ կերթամ, ասաց Սրբութիւնը:

— Մեր գեղիցն էլ ալիւր ծախողներ են եկել, ես էլ նրանց հետ կերթամ:

— Աստուած բարի ճանապարհ տայ, ասաց Օվակիմը եւ ճանապարհ ձգելով պատանի մարդոցը՝ ինքն ընկաւ մի խոր մտածութեան մէջ, եւ յետոյ բացազանչեց. — Մտէք աշխարհ, անմեղ հոգիք, դուք չէք կարող ձեր գլխի անցքերի առաջն առնել . . . ուսում էլ առ-

նէք՝ ի՞նչ պիտի դառնաք, աւելի վատ ձեզ համար . . . Աւելի լաւ չէ՞ր լինիլ, որ բնաւ չըճաշակէիք այդ բարւոյ եւ չարի գիտութեան ծառի պտղից, որից յետոյ մինչեւ այժմ՝ ձեզ դրախտ հրեւցած աշխարհս պիտի դժոխքի կերպարանք ստանայ . . .

— Սրբութիւն, արի գնանք էսօր մեր տանը մի լաւ քեփ անենք: Մեր տանեցիք բոլորն էլ գնացել են ուխտ, մենակ քուրս է մնացել տանը. Օսանին էլ կրկանչենք մեզ մօտ ու մի լաւ քեփ կանենք: Ո՞վ գիտէ ի՞նչ կանցնի գլխներովս, շոտ կրտսնենք մէկ մէկու, թէ ուշ, — ասաց Մանուէլը երբ մի քանի քայլ լռութեամբ հեռացել էին Օվակիմի տանից:

— Երանի՛ քեզ, Մանուէլ, որ դարդ չունիս, քեփն է աչքիդ երեւում . . .

— Տօ ինչի՛ եմ դարդ անում, գիժ հօջեմ. բա չըլսեցի՞ր, որ Օվակիմն ասեց. զօռով բան չի լինիլ. ամեն բան իր կարգովն է գընում: Թէ որ ուզում ես պատճառն իմանաս, գնա մեր պապ Ադամին հարցրու, որ նրանից մի ուղիղ լուր բերես . . . Ինչ որ դառնալու ենք, չենք կարող չըդառնալ. պրծանք գնաց . . .

— Օվակիմի ասածը ճակատագրի պէս մի բան է, ասաց Արութիւնը. մեր պառաւաններն էլ են ասում, թէ՝ «ինչ որ ճակատիդ գրաւած է, էն պիտի ըլի»։ Ասում էլ են, թէ՝ «լինելու բանի առաջը չի առնւիլ» . . . կամ թէ՝ «ինչ որ լինելու է, պէտք է լինի, դրան ճար չըկայ» . . . Բայց կարելի է թէ Օվակիմի ասածը աւելի խոր միտք ունի, որովհետեւ նա ուսումնականի ոճով է խօսում, պատճառներ է փնտրում . . .

— Արութիւն, ինչի՞դ է պէտք, ինչ ուզում են, թող ասեն. մենք էլ որ կըմեծանանք, լաւ ուսում կառնենք, մենք էլ ուրիշ ձեւով կասենք էդ մի եւ նոյն բանը, կամ թէ չէ՝ կըհերքենք բոլորովին. իսկ հիմա, քանի որ գլխներուս դեռ դարտակ տեղ չատ կայ, էսօր գնանք էդ դարտակ տեղը գինով լցնենք, խելքներս զւարթանայ, սրտներս ուրախանայ. աշխարհքիս դարդը հօ մեզ չէ՛ն տըւել։ Մի մի գլուխ ունինք, ինչպէս լինի, կըսրահենք. նոր չենք հագնիլ, հին կըհագնինք, ո՞վ պիտի մեր ձեռքիցը բռնի, մենք չէ՛նք մեր գլխի տէրը։ Հըէն զազախեցի Մարտիրոսը, որ մեր կիսի

չափ բան չի իմանում, վարժատուն է բաց արել, երեխէք է կարգացնում։ Դու չե՛ս տեսել նրա վարժատունը . . .

— Ի՞նչպէս չեմ տեսել։ Անցեալ օրը պատահեցայ. ասում եմ՝ ի՞նչպէս ես, ուսումնարանը ի՞նչպէս է յառաջ գնում. թէ՝ «Լաւ, փառք Աստուծոյ, կիսին չեմ արժանի. յիսուն աշակերտ ունիմ։ Աշակերտներիս հայրերը ամենքն էլ շնորհակալ են։ Մի կիւրակի օր մէկն է հրաւիրում, մի տօն օր՝ միւսը. ես էլ սկսում եմ գրաբառ խօսիլ, որքան կարելի է՝ խրթին, որ կարծիք չըտանեն, թէ ես շատ գիտուն չեմ. բայց հիմի եմ ափսոսում, որ ռուսերէնումը շատ եմ բոքիկ. մտիկ եմ տալիս Իրիցփոփսովի բառարանումը, որ տեսնեմ՝ ո՞ր տառի վրայ է շեշտ դրած, բայց մինչեւ ամեն մի բառի վրայ մտիկ կանեմ, գլխիս մազը կըսիսկտակի»։ Յետոյ ինձ խնդրեց, թէ՝ մէկ արի «Դրուգ դէտէյ»-ի բառերի վրայ շեշտեր դիր. ես էլ գնացի, մի քանի երեսի վրայ շեշտեր դրի. ասացի. «Դու հայերէն սովորեցրու, ռուսէն երբ լինի՝ կըսովորեն։ Թըւաբանութիւն սովորեցրու, որ հաշիւ անել գիտենան».

թէ՝ «Թըւաբանութիւն չեմ գիտում» . . .

—Ի՞նչ թըւաբանութիւն, ի՞նչ բան, ասաց Մանուէլը, դրանք ոչ մի բան չեն իմանում: Հրէն տիրացու Սարգիսը, կամարար Մարգարը, երկէնամիրուք տէրտէրը . . . ամենքն էլ վարժատուն ունին, երեխէք են կարգացնում, բայց ի՞նչ կարգացնել. մէկ օր մեռլի վրայլեն, միւս օր կնունքի, մէկէլ օր մի ուրիշ բանի. էսպէս քելեխ ուտելով ման են գալիս, երեխէքը տուն դառած իրար միս են ուտում, իրար շորեր պատռտում: Ի՞նչ վարժատուն, խոզատունը քեզ օրինակ: Օրը մէկ ժամ կամ կէս ժամ նստում են մօտներին, էդ ժամանակն էլ քանոնը ձեռքներն առած՝ դարտակ բղաւում են՝ ս...հ...ս կա...ցէք... Մի քանի ամիս մի այլ բն են սովորեցնում, մի քանի ամիս էլ մի «անա-բանա», կամ «էն՝ էրթի փուլի, ման՝ օրի բխտի» . . . Միծաղ է, ծիծաղ, Արութիւն, տեսնո՞ւմ ես ինչպէս մարդիկ են ապրում աշխարհիս վրայ: Եդպէսները որ հաց են գրտնում ուտում, մեզ ի՞նչ է էլել, փառք Աստուծոյ, որ դրանց կըտանենք ջուրը՝ ծարաւ յետ բերենք. ինչի՞ ենք դարդ անում. ուրիշ ոչինչ

որ չըկարողանանք, բա դրանց պէս էլ չենք կարող մի բան անել . . .

—Ի՞նչ ես ասում, Մանուէլ . . . Մարդ որ էնպէս վարժապետ չլի, որ էս քաղքումը հատը չըլինի, էլ ի՞նչ նշանակութիւն ունի:

—Արութիւն, աղէսը որ աղէս է, բերանը որ խաղողին չի հասնում, ասում է՝ խակ է. բայց դու մի աղէսի չափ էլ չունիս խելք . . .

—Արջն էլ որ արջ է, Մանուէլ, երբ որ թաթը տանձին չի հասնում, ասում է, «Լաւ, կենայ իմ հօր խէրին, մի ուրիշը կուտի, իմ հօրն ողորմի կըտայ» . . . Բայց մի՞թէ մենք աղէս ենք, կամ արջ. մենք մարդիկ ենք, բանական մարդիկ. մենք պարտական ենք գնալ դէպի յառանջ, յառանջ, օ՞ն անդր յառանջ, մի ձախ, մի աջ, դէպի կատարեալն եւ դէպի բարին, որ անհրաժեշտ լցուցանելու պարտք է մարդկային:

—Օ՞ . . . դու ոգեւորեցար էլի «Բամ. փորոտանն» սկսեցիր... Եդպէս կանենք ուրեմն, առանջ կերթանք, առանջ, էլ աջ ու ձախ չենք մօտիկ տալ, մինչեւ գլխներս մի պատի կըդիպցնենք, կամ գլխի վայր կընկնինք մի անյատակ ձորի մէջ . . .

Դ.

ՍԷՐ, ԳԻՆԻ ԵՒ ԵՐԳ

Է շուտ արա, Հոռոմնիմ, ա-
սաց Մանուէլն իր քրոջը, —
շուտ արա, սուփրէն գցիր,
հիմա ուր որ է Սրութիւնն
ու Օսանէն էլ կը գան: Էսօր պիտի մի լաւ
քեփ անենք, խաղ, տաղ, քեօռօղլի, մուխամ-
բազ, դիփ պիտի իրար խառնենք: Մեր Սրու-
թիւնը շատ խաղ գիտէ, իրանից էլ շատ ունի
ասած, էսօր պիտի մի քանիսն ասել տամ. . .
Դէ շուտ արա, շուտ: (Երգում է)

Եղբարք մի շուրջ ժողովեցէք,
Քաջ Հայոց կերպի կոնծեցէք,
Բաժակները դարդրկեցէք
Մեր Հայ Ազգի կենացը . . .

— Հոռոմնիմ ջան, գինի, գինի. էսօր
գինի պիտի խմենք անպատճառ. Սրութիւնին
էլ պիտի խմացնեմ. . . Շատ դարդ անող
տղայ է, կասենաս բոլոր աշխարհքի դարդը
նրան ըլին տըւած. էսօր պիտի ուրախացնեմ,
պիտի քեփը բաց անեմ: Դաւիթ մարգարէն
ասել է իր Սաղմոսումը՝ թէ՛ «Գինի ուրախ
առնէ զմարդ, իւզ զուարթ, իսկ հաց հաս-
տատէ զսիրտ մարդոյ»: Շատ ուղիղ է ասել:
Գինին էնպէս մի զօրութիւն ունի, որ նրան
տեսնողը առանց խմելու էլ՝ ուրախանում է:
Էնդուր են ասում, թէ մէկ Իմէրէլ մի էծ
է տեսել, շատ ուրախացել է ու ծիծաղել.
ասել են՝ ինչի՞ ես ծիծաղում, ինչի՞ վրայ ես
էտէնց ուրախանում: Ասել է, «էծ տեսնելիս
գինին է միտս գալիս, որովհետեւ գինին դրա
տկումն է լինում: (Երգում է)

Սրաքսայ ջրով ցօղած,
Հայոց արեւով հասած,
Հայոց աղջիկ է քաղել,
Քնքոյշ ձեռներով քամել . . .

— Հրէն գալիս են . . . շուտ արա, շուտ
արա, ես դուրս գնամ, Օսանին առօք փառօք

ներս համեցէք անեմ: Բարո՛վ, բարո՛վ, Ուսան-
նա՛, օրհնեա՛լ, որ գալոցդ ես . . . համեցէք,
համեցէք վերեւ, էն փափուկ տեղը քեզ հա-
մար ենք պատրաստել . . .

—Ապրիս, ապրիս, Մանուէլ, ասաց Օսա-
նան, Աստուած քեզ միշտ էտէնց ուրախ պա-
հի, մեր Արութիւնն էլ քեզանից մի քիչ ու-
րախանալ սովորի:

—Արութիւնին ինչի՞ ես մեղադրում, ա-
սաց Հոռոմնիմը, դու նրա նման, նա էլ քեզ
նման. կասենաս մի խնձոր ըլիք կէս արած.
երկուսիդ բնութիւնն էլ մէկ է . . .

—Սպասիր, սպասիր, Հոռոմնիմ, խօսքը
կտրեց Մանուէլը. ես քեզ մի նոր բան ասեմ:
Գիտէք ի՞նչ կայ: Ով ինչպէս կայ, չի կարող
ուրիշ կերպ լինել. թէ որ ուզում էք դրա
պատճառն իմանալ, պիտի երկաթէ տրեխներ
հագնէք, էն վաղայ մարդի նման, որ Աս-
տուծու մօտ է գնացել, մի երկաթէ գաւա-
զան էլ ձեռքներիդ բռնէք, գնաք ձեր տատ
Նւայի մօտ, նրան կըհարցնէք, նա ձեզ պատ-
ճառը կասի . . . Օվակիմն էսպէս չասեց, Ա-
րութիւն:

Արութիւնը ժպտաց:

—Հոռոմնիմ գինին բեր, գինին . . .
(երգում է)

Այս բերքն է Հայոց երկրին:

Հայաստան տնկած Նոյէն,

Անմահ, երկնային գինին

Նա խմեց, երբ իջաւ սարէն:

—Ի՞նչպէս ես հաւանում, Օսանա, լաւ
եմ երգում թէ չէ . . .

—Լաւ, լաւ, շատ լաւ ես երգում . . .

—Դեռ սպասիր մէկ ամեն բան դարսենք
սովորի վրայ, մէկ թաս գինի կոնծեմ, մէկն
էլ Արութիւնին խմայնեմ, որ քեզիդ բաց ըլի,
ձայն պահի, յետոյ աւելի լաւ երգեր պիտի
երգեմ: Տօ Արութիւն, ի՞նչ ես ունքերըդ կի-
տել, ձեր տանը հօ չէ՞նք, քեփ արա, փլաւ
էլ ունինք, շատ մի՛ մոտճիր. «Աշխարհքս
հինգ օր է, հինգն էլ սեւ» . . . Պէտք է եդ-
սեւ օրերը սպիտակացնել, գիտե՛ս ինչով—սիւպ-
տակ գինով. որ ուզենաս կարմրայնել, կար-
միր գինով կըներկես. թէ չես հաւատում,
փորձիր. մի բաժակ գինի որ խմես, աշխարհ-

քումն ինչ կայ, չըկայ, դիմի կըսպիտակի . . .
աբա մէկ էս խիզիլալի համը տես, էս ձկան
հոտն առ . . . Ո՛հհ . . . հհհ . . . հհհ . . .
Արուսիւն, Արուսիւն, էս խորովածին է . . .
թլթլում է, թլթլում . . . ձեռներդ ուտեմ,
ձեռներդ, Հոռոմնիմ, քուրն էլ ըլի, քեզ նման,
քո Ստեղծողին մեռնեմ . . . մէկ հազար փէ-
շէն տուր . . . Արուսիւն, Ալլահ-վէրդի . . .

— Խմի, վէր դի, պատասխանեց Արու-
սիւնը ժպտալով:

— Գիտե՞ս ում կենացն եմ խմում, Արու-
սիւն, որ գիտենաս, կըխմես իսկոյն . . .

— Ո՛ւմ կենացն ես խմում, դէ ասա տես-
նենք . . .

— Նրա՛ կենացն եմ խմում, նրա՛, էն որ
ես ու դու գիտենք . . .

Քոյրերն աչքով են անում միմեանց . . .

— Դէ որ «նրա» կենացն ես խմում, մի
լաւ խաղ էլ որ ասես, ես էլ կըխմեմ:

— Քու հոգուն մատաղ, Արուսիւն, ես
քու խաթրը կըկոտրեմ: Խաղ էլ որ չըգիտե-
նամ, աշըղ կըղառնամ քեզ համար: Ականջ
դրէք, ականջ դրէք, Հոռոմնիմ, Օսանա, մի

մուխամբազ պիտի ասեմ, մեր Արուսիւնի նոր
շինած մուխամբազը պիտի ասեմ . . . (երգում է)

Բացել եմ վարդի պէս, բայց չունիմ սոխակ,
Սիրահար խօսնակ.

Նըրա տեղ երգում է մի ուրիշ թռչնակ,
Բուռի եղանակ.

Ձեմ տեսնում նըրա մէջ ոչ մի ժամանակ
Սիրոյ նշանակ:

Սիրել մինչեւ ի մահ շատն է խոստանում,
Երգմամբ ուխտ դնում:

Բայց այս ուխտի վրայ շատ օր չի անցնում,
Մէկ էլ ես տեսնում

Պատրաստած քեզ համար սոսկալի վանդակ.
Ո՛հ, թշուառ վիճակ:

Ասում ես. «Այս ի՞նչ է, այս ի՞նչ արեցիր,
Դու ինձ գերեցիր».

Շողոքորթ խօսքերով ինձ գրաւեցիր,
Վերջը խաբեցիր».

Ասում է. «Այսպէ՛ս է աշխարհս բովանդակ,
Դու հօ չե՞ս մենակ» . . .

Դէ լռիր, հայ աղջիկ, էլ չես գովական
Եւ ոչ աննման.

Պահիր սրտիդ խոցը մինչ օր քո մահւան,
Մտցուր գերեզման.
Զասես ուխտազանցիդ մի խօսք հակառակ,
Զըդառնաս առակ:

— Ապրիս, ապրիս, Մանուէլ, շատ ապ-
րիս, ասաց Օսանան, սրբելով արտասուքը, որ
յառաջ էր եկել երգի ներգործութիւնից:

— Բոման, Արութիւն, բոման, բղաւեց
Մանուէլը: Տեսա՞ր՝ իմ երգելն ինչպէս ներ-
գործեց Օսանի վրայ. չէ, ես լաւ աչըղ եմ
էլել, ով գիտէ, կարելի է ժամանակով երեւելի
բանաստեղծ էլ դառնամ. . . Օսանա ջան, քու
կենացը, Աստուած սիրտդ ուրախ պահի, Աստ-
ուած որդիքդ քեզ բաշխի, դիւիունանց կանաչ-
կարմիրն էլ կապեո: Հոռոմնիմ ջան, սող ըլիս,
մարդըդ ապրի, սկեսրիդ հոգին Գաբրիէլ
հրեշտակն առնի տանի արքայութեան մէջը
գցի. Արութիւն ջան, քեզ ինչ ասեմ, թող որը
որ լաւ է, էն անի Աստուած. դէ վեր կալ
թասըդ, Հոռոմնիմ դու էլ, Օսանա, դու էլ,
վեր կալէք թասերդ. Արութիւն, «Հայոց աղ-
ջիկներ», միասին. (երգում են)

Հայոց աղջիկներ, ձեր հոգուն մատաղ,
Երբ միտս էք գալիս, ասում եմ ես ախ:

— Նեցցեն Հայոց աղջկերքը, բղաւում են
մեր պատանիքը միաբերան, երբ վերջացում
են երգը, եւ բաժակները դատարկում:

— Ապրիք, ապրիք, ասում են քոյրերը,
սրտանց ուրախանալով, որ այնպէս «ուսում-
նական» եղբայրներ ունին:

— Սրգեօք Հայոց աղջկերանց նման սի-
րուն, շարմաղ էլ ո՞ր աշխարհքում, ո՞ր աղ-
գում կըլինի, ասաց Մանուէլը: Ուրիշ աղգի
աղջկերքը—որը շէկ է լինում, որը դեղնած,
որը սեւ, որը քթատ, որի շլինքը կարճ, որի
ուսերքը հաստ, որի մէջքը թիկունքին հաւա-
սար. մի խօսքով՝ մի սիրուն պատկեր, մի սի-
րուն կազմածք չես գտնիլ նրանցում: Հայ
աղջկայ վսուլուուն աչքերը, կամար ունքերը,
լուլա շլինքը, բարակ մէջքը, շահմար ծամերը,
նրա նուրբ պռօշները, մարգարտէ ատամները,
մոմի պէս մատները, մարմար կուրծքը, շա-
մամ ծծերը, նրա մէկ բոյն ու բուսաթը սող
աշխարհքի հետ չեմ փոխիլ: Ի զուր հօ չեն

մեր աշըղները ջուռնուն դառել նրանց սիրովը
վառւել, հէնց գովել են ու գովել, մի գլուխ
գովել: Ի՞նչ անեն խեղճերը. մի բան որ տեղ-
նուտեղը լաւ ըլի, ոտից մինչեւ գլուխ, գլխից
մինչեւ ոտք, պիտի առաջին չօքես, ձեռներդ
սրտիդ դնես, շլինքդ ծռես, աղաչես, պաղա-
տես, գովես, վառաբանես, մինչեւ բերանիդ
ջուրը գնայ, զմայլիս, վերանաս, աչքերդ
մթնի, ուշաթափիս, վէր ընկնիս, դելը տաս...
Ա՛յ ինչպէս... (երգում է)

Եաղութ եաման ես, լալ մերջան ես,
Շատ աննման ես,

Աննմաթէնէդ, բարկութենէդ
Ինձի զայ չանես.

Ինձ Նաշխունեանցիս, սիրովդ էրւածիս
Թաք հետըդ տանես.

Կամ չոքիս ջանիս, հոգիս հանես
Կիսամեռ չանես

Ինչ կուզէ անես, թէկուզ սպանես
Իմ ճարը դուն ես...

— Կեցցէ՛ Նաշխունեանցը, մեր ազգային
երգիչը, բղաւեցին պատանիքը վերջացնելով

պարոն Նաշխունեանցի մուխամբազը եւ կոն-
ծեցին նրա կենացը:

— Մանուէլ, քու կենացը, Մանուէլ, ա-
սաց Օսանան, Աստուած քեզ էգ.պէս ուրախ
պահի միշտ: Արութիւն ջան, զօրանաս: Զեր
երկուտի կենացը, Աստուած ձեր սէրն անխղելի
ու հաստատ պահէ, թագներիդ արժանի ըլիք,
թշնամու սրտով չըլիք, մուրաղներիդ հասնէք:
Ա՛ստուածատուր, Հոռոմիմ . . .

— Վայելէ, ինձ տուր, պատասխանեց Հո-
ռոմիմը:

— Ա՛ստուածատուր, Ա՛ստուածատուր, բղա-
ւեց Մանուէլը: Նաշխունեանցի անունը մոռա-
ցել էի, հիմի Աստուածատուր ասացին, միտս
ընկաւ: Արութիւն, էգ. Աստուածատուրի տա-
ղանտն էլ է աստուածատուր, դրա չափ խա-
ղեր՝ ով գիտէ՝ ոչ մի աշըղ ասած չըլի . . .

— Ես տեսել եմ՝ դրա խաղերի դաւթար-
ները, դիւի էլ կարգացել եմ: Պա մի զարմա-
նալի մարդ է, ուրիշ աշըղների պէս թուրքե-
րէն չի ասում. դրա բոլոր խաղերը հայերէն են,
բայց ձեռն էլի թուրքերէնի է: Սի եւ նոյն աւալ-
ախլըրը, դիւ-թարփանմազը, դողաղ-դազմազը:

— Բայց էդ ի՞նչ տեսակ խաղեր են, էդ որ ասում ես . . . Ի՞նչ ասեցիր . . .

— Աւալ-ախրը:

— Հա, հա, աւալ-ախրը . . . դրանք ինչ բաներ են, մէկ մեզ հասկացրու: Օտանա, Հոռոմնիմ, ականջ դրէք, ականջ դրէք, Արութիւնը պիտի մեզ աշըղների ճարտասանութիւնը սովորեցնէ: Դէ մէկ ասա, Արութիւն, տեսնենք էդ ինչ բաներ են.

— Աւալ-ախրը բառը թուրքերէն է, կընշանակէ սկզբնավերջ. էսպէս խաղի բոլոր տողերի սկզբի ու վերջի տառը մի եւ նոյնը պէտք է լինի: Օրինակ՝

Ջհալ իքեան ջաննաթ թափտրմ ջաննաթ թաջ,
Ջան գեալդի օ սահաթտա եասար աջ,
Ջուրաթ ուլէգանդըմ, ջանդա չաքտըմ ջաննաթ թաջ,

Ջըհադ օլդում ջամալընա եաս արաջ:
Ջանըմդա վար ջիւքեամ, չոխ վար եանար գիւջ,
Ջամ ջափա աթէշտա չոխ վար եանար գիւջ,
Ջաննաթ գեաղար ֆիւշուկ-նովա եանար գիւջ,
Ջամ էյլադըմ, փէշամ օլդի եա սարաջ:

— Սպասիր, սպասիր, Արութիւն, ես ոչ մի բան չեմ հասկանում, հէնց բերանս բաց մտիկ եմ տալիս . . .

— Ո՞ր է հասկանում, որ դու հասկանաս: Մեր աշըղները իրանց բոլոր խաղերը՝ բացի խրատականից՝ էնպէս են շինում, որ ոչով չըհասկանայ: Հէնց էդ չըհասկանալն է, որ դարմացնում է մեր ժողովրդին. նրանք զմայլում են, հիանում են էդպէս խաղերիցը: Ի՞նչ լաւ է ասել, ինչ խո՞րն է ասել . . . էսպէս հիացնում են մէկ մէկու: Բայց ինչի՞դ է պէտք. դու տեսնում ես, որ սա ջիմ աւալ-ախրը է, այսինքն բոլոր տողերի սկիզբն էլ, վերջն էլ ջէ տառն է: Ասողն էլ հայ է, արհեստով սարաջ, թամբ կարող, էնգուր է ասում «ջամ էյլադըմ, փէշամ օլդի եա սարաջ»: Հիմի տես՝ Նաշխունեանցի ասածը, որ հայերէն է եւ հասկանալի, բայց էլի ջէ աւալ-ախրը է:

Ջաւահիր, նաջիւան նազանի,
սիրով ինձ անիս իլլաջ,
Ջիգարս էշխեմէդ վառւիլ է
ռահմով ինձ անիս իլլաջ,

Ջհուդ խօմ չիս, այ բէմուրվաթ,
 ուր թողիր այլոց մոհտառ,
 Ջազա տալովդ բէզար էկայ,
 վախտով ինձ անիս իլլաձ:
 Ջիւան ջսն իս, աննման իս,
 մանուշակ իս կապած փունձ,
 Ջուխտ աչքերդ է վառ շամչրաղ,
 նհախ ուր իս մոնում քունձ,
 Ջուռաթ արա մէկ իղրար տուր,
 մի լինիր համէշա մունձ,
 Ջունուն իմ սաստիկ սէրիցդ,
 շուտով ինձ անիս իլլաձ:
 Ջհէլ ժամանակս իմ խնդրում,
 քանի ծառ իմ դալար, գէձ,
 Ջահտ արա սիրով հաստատւինք,
 շուտ գոյանայ բար ի մէնձ,
 Ջանլլաթի պէս զաղաք մի տար,
 ինձ մի կամիր չար, բէվէձ,
 Ջանս խնայիս Նաշխունեանցիս,
 քեզմով ինձ անիս իլլաձ . . .
 — Տեսնում էք, Օսանա, Հոռոմսիմ, դիւի
 ջէ է, դիւի, ասաց Մանուէլը:
 — Դիւի չէ, Մանուէլ, միայն տողերի մէկ

սկզբի տառը, մէկէլ վերջի: Հիմի ականջ դրէք,
 դիւ թարփանմազն ասեմ: Դիւ թարփանմազ,
 կընշանտէ «լեզուն չի շարժիլ»: Եսպէս խա-
 ղերը պէտք է էնպէս բառերից լինին շինւած,
 որ ասելիս լեզուն չըշարժի: Օրինակ.

Բափա ումը կայ, ում կամում իմ, մէ վա է:
 Մըգամ քի հաում իմ խափով ու գափով.
 Իմ համբաւ է խափը, կամը մէ վա է,
 Կամում իմ քի ուղիղ փափաքով բափով:
 Քի իմ կամում, եկ քու կամով, ով աղա,
 Կամում իմ քու բուգով, բուխախով խաղա,
 Քի իմ կամում եկ հիմա է, կամ վաղ ա,
 Կակուղ խումով պահէ քիմով ու համով . . .

— Սպասիր, սպասիր, Արուսթիւն, միջա-
 հատեց Մանուէլը եւ սկսեց երգի բառերն ար-
 տասանելով փորձել, որ տեսնէ իրան լեզուն
 չի շարժում ասելիս: Բափա . . . բափա . . .
 աղա, վաղ ա, խափով, գափով . . . Ես ի՞նչ
 զարմանալի բան է . . . ճշմարիտ որ լեզուն չի
 շարժում. . . Սբա էն մէկէլը: Ի՞նչ էիր ասում:

— Դողաղ-դագմաղ: Դա էլ կընշանակէ
 պռոշներն իրար չեն դիպչիլ: Եղպէս խաղերն

ասողը մի ասեղ է դնում բերնումն ուղղա-
հայեաց, այսինքն մէկ ծայրը վերի պռոշի տա-
կին, միւս ծայրը՝ ներքեւի, որ աշկարա տես-
նուի, թէ պռոշներն իրար չեն դիպչում, որով-
հետեւ եթէ դիպչելու լինին, ասեղը կըծակէ
խսկոյն: Տեսէ՞ք, ահա երեւելի ֆեշիշ-օղլու «ալիփ
աւալ-ախըր» դողաղ-դազմաղը:

Ա դիւլի եար, ալ դաստընի, այընա,
Անընդինան սադըր էյլա եար եարա:

Ալ ալընի այընա,

Ալ դաստընի այընա,

Ախլի զայիլ օլանա

Ասլան նա դըր, այը նա:

Աղ գէյգիւնան եարար դադդա այընա,

Աջիլարն սադըր էյլա եար եարա:

—Արուսիւն ջան, հայերէն ասա, հայե-
րէն. էդպէս հայերէն չըկայ միթէ...

—Հայերէն էլ կայ, ինչպէս չէ, բայց մի
եւ նոյն է, էլի ոչինչ չի հասկացելի: Ահա՛
օրինակ

Ահա հղէ, յղի հայող ա, աղ ա,

Այո՛, օղիա է, հոյ աղա հաղ ա:

—Էս խաղը մի երկայն խաղ է, եւ ունի
վեց նշանակութիւն: Առաջին՝ որ այբ սկզբնա-
վերջ է, երկրորդ՝ շրթունքն անհպելի (դողաղ-
դազմաղ), երրորդ՝ անեղւաշարժ է (դիւ-
թարփանմաղ), չորրորդ՝ շատ խրթին է, հին-
գերորդ՝ ասածի միտքը ծածկւած է հանելուկի
պէս, եւ վեցերորդ՝ աղ եղ բառը եօթն ան-
գամ կրկնւած է, բայց ամեն մէկն առանձին
նշանակութիւն ունի: Օրինակ՝ մէկ աղեղը կա-
նաչ-կարմիրն է, մէկը՝ նետ նետելու աղեղն է,
մէկը՝ բուրդ գզելու աղեղն է, մէկը՝ աղ ու եղ
է նշանակում, մի քանի բառում՝ դադը լիւնի
տեղ է դրւած: Ես հիմա սրա մէկ տողը մեկ-
նեմ: Աստուածատուրն ասում է՝ էսպէս խա-
ղերը որ կան, աղաքար են. որ գցես աշըղի
փորը, օխտը տարի չի հալելի: Հիմա լսեցէ՛ք—

Ահա հղէ, յղի հայող ա, աղ ա:

Կընշանակէ Ահա ճանապարհ, երկու-հոգիս
մտիկ տըւող է, աղ է:

Հիմի պէտք է իմանալ, թէ էս ինչ ճա-
նապարհ է, կամ ինչ երկու-հոգիս է մտիկ
տըւողը եւ ինչ աղ: Ահա ինչ: Առփառի կինը,
որ Սողոմից փախչելիս երկու-հոգիս է եղել

(որից պիտի ծննդի նեւը) յետ է մտիկ տընել
 ու իսկոյն աղէ քար է դառել:—Ահա հղէ, յղի
 հայող ա, աղ ա . . .

—Ո՛հ, դրա տունը շինւի, բացագանչեց
 Մանուէլը. ես էլ եմ ասում ինչի՛ է էդքան
 շատ խօսում. . . Արուսիւն, էդ աշըղներն
 ինչի՛ են էդպէս դժար բաների ետեւից ընկ-
 նում . . .

—Ո՛վ գիտէ. ուղիղ ճանապարհը թողած՝
 Ղովտի ճանապարհն են փնտրում. լոյս, օրը
 կէսօրը թողած՝ մթնումն են խարխափում:
 Մի բան, ասում են, որ ամեն մարդ էլ հաս-
 կանայ, էլ նա ի՞նչ ասելու է: Խաղն ու աղօթքը
 մեզանում մի հանգի բաներ են. ինչքան մութն
 ըլի, էնքան լաւ է համարում: Ես անցեալ
 օրը մեր խաղ ու պարի վրայ մի ոտանաւոր
 գրեցի. աբա ասեմ, տեսնեմ կըհաւանես:

—Ի՞նչպէս թէ «կըհաւանես». դու էն-
 պէս բան կասես, որ ես չըհաւանեմ: Ականջ
 դրէք, Օսանա, Հոռոմնիմ: Ախճի, արի, դեռ
 փլաւի ժամանակը չէ, էստեղ ուրիշ փլաւ է
 եփել մեր Արուսիւնը, մէկ արի առաջ սրա
 համը տեսնենք: Արուսիւն ջան, ասա տեսնենք:

Մեր քաղքումը ամեն մի հայ
 Պար է գալիս հանգի հանգի,
 Նրա ոտներն արօզ-արագ
 Կոտորւում են լեզգիհանգի.

Աշտարակցին ծանր ու բարակ
 Եալու ծէրը սկսում է,
 Քաղցրիկ «լէլէն» բերանն առած,
 Ուրախ դէմքով պտրտւում է.

Ղարաբաղցուն սէտք է տեսնել
 Ամեն տեսակ խաղ անելում,
 Զարկիր լախտով որքան կամիս,
 Ոտն առջեւից չի վեր կալնում:

Հաբա չասեմ չխկըւանէն,
 Մի հատ ոտով պտոյտ գալուն,
 Կորեկ-կորեկ, յորեն-ցսրեն,
 Հա գեան-գեալա, զուշ գտնելուն.

Թող դէն ձգենք հարամոլլան,
 Ուլուլուէն ու միւսները,
 Հալի տալն ու կասկարէնքին
 Զեն գրաւում մեր ուղբերը:

Առ հասարակ ամեն մի հայ
 Գիտէ խաղալ տեսակ տեսակ,

Ամեն դժւար մի ասպարէզ
Դուրս է գալիս նա համարձակ.

Երբ նստում է նժոյգ ձիուն,
Բաց մէյդանում նա խաղում է,
Ջրիդ ասւած հաստ մահակը
Ձեռին միջին դողդողում է:

Այս խաղումը նա փոխում է,
Կարմրում է ու սփրթնում,
Իր հրաքուղիս թուխ աչքերը
Չորս կողմն է նա ձրգձրգում:

Հանդէպինը թէ պարսիկ է,
Վառւած քաջի որսն է այն,
Ո՞վ կարող է սանձել հային,
Թէ նա կամի ցոյց տալ իրան:

Կեցցեն քաջազունը Հայոց, բղաւեց Մա-
նուէլը իր ձայնի բոլոր ուժովը . . .

—Ա՛ տղա Մանուէլ, կամաց բղաւի, թէ
չէ՝ հէնց կիմանան թէ տունը կրակ է ընկել . . .

—Ի՞նչ էք ասում, պստոտախնեց Մա-
նուէլը. «Ո՞վ կարող է սանձել հային, թէ նա
կամի ցոյց տալ իրան»: Ախր մէկ էդպէս

բարձրացրո՛ւ, գովիր մեր քաջերին, որ հոգիս
փառաւորւի, սիրտս նւրախանայ, ախորժակս
բաց ըլի, մեր քաջերի կենացը կոնծեմ, ասաց
Մանուէլը եւ մի բաժակ գինի դարտկելով
սկսեց երգել—

Երկինք զուարթ ակնարկեն,
Նահապետն 'ի սիրտ ցնծայ.
Ձանձն Աստուծոյ ի նըւէր,
Յար եւ կենօք ճոխանայ.
Աստուածապաշտն ի յասպարէզ,
Գոռոզն ինքնին կորանայ . . .

—Սպասիր, սպասիր, Մանուէլ, ես դեռ
չեմ վերջացրել, ասաց Արութիւնը եւ շարու-
նակեց իր ոտանաւորը—

Հայի լեզուն շատ ճարտար է,
Նրա երգերն անհամար են,
Բայց իր տաղանտն ու հանճարը
Դժբախտ կեանքին հաւասար են.
Թէ երգում է նա դիւանի,
Աւալ-ախըր, կամ հասարակ,

Պարզ խօսքերով յայտնում է նա
Ամեն մի բան ծանր ու բարակ,
Արարերէն ու ֆարսերէն
Թէժնիսի մէջ նա խառնում է,
Շատ հանելուկ, շատ խոր մտքեր
Նա սրբա մէջ ամփոփում է.

Նրթունքի մէջ ասեղ դրած՝
Նա երգում է դողաղ-դազմազ,
Երբ վառւում է սէրի էշխով,
Երգում է եւ դիւթարփանմազ.

Հետզհետէ կրակելով
Երգում է նա գիւզալլամա,
Իր ընկերի հետ միասին
Սկսում է կից ղօշամա:

Այս խաղերում գանգատում է
Եւ այրւում է ֆեարամի պէս,
Երբ հասնում է մուխամբազին,
Իր եարին չի անում անտես.
Նրան գովում, մեծարում է,
Շինում է մի աստաճուհի,
Աղաչում է, աղերսում է,
Որ իր վրայ գլծով նայի.

Ո՛ւր էր թէ մեր վեհհոգի հայն
Գործով էլ տար այս խեղճ սեռին
Ազատութիւն, որ նա չունի,
Այլ գերի է մարդու ձեռին . . .

— Ազատութիւն կանանց . . . հմ-յեր . . .
բղաւեց Մանուէլը: Արութիւն, դու պրծա՛ր քո
ոտանաւորը:

— Պրծայ . . . հաւանեցիր . . .

— Հրաշալի է, անհատ, անմահ. էդպէս
բան միայն դու կարող ես գրել, էլ ուրիշ ոչ ոք.
բայց ուրիշի մօտ չրկարդաս, թէ չէ կրծիծա-
ղին. կասեն՝ էս ի՞նչ է. տուտուց տուտուց
դուրս է տըւել գլխիցը. դեռ պահիր, մի ժա-
մանակ պէտք կըգայ. հիմա մենք շատ խելօք
բան էլ որ ասենք, խելօք մարդիկն անգամ չեն
հաւանիլ. կասեն . . . Ե՛հ ինչի՞դ է պէտք, թող
ինչ ուզում են՝ ասեն, դու քո ձին քշիր, հալ-
բաթ մէկ օր էլ մեր մօրուքը կըբսնի, մեր
խօսքն էլ անց կըլինայ . . . Հիմա ահանջ դրէք,
ես պիտի սուիրէն օրհնեմ աշըղի օրհնանքով—

Երեք հարիւր տասնութ հայրապետք,
Քսանըչորս մարգարէք,

Տասներկու առաքեալք,
Տասը պատուիրանք,
Իննը դաս հրեշտակք,
Ութ կանոն Սաղմոսք,
Եօթնանուն Սուրբ Կարապետ
Վեցթեւեան Սերովբէք,
Հինգ նաւակատիք,
Չորս գլուխ Աւետարանք,
Երեք՝ Երրորդութիւնք,
Երկու՝ երկինք-գետինքը,
Մէկ՝ Ստեղծող Աստուծը,
Ձեր տուն ու բնակարանն օրհնի,
Ձեր հանգ ու հանգաստանն օրհնի,
Ձեր արտ ու այգեստանն օրհնի,
Ձեր տաքար ու հնձանն օրհնի,
Ձեր կեռ ու գութանն օրհնի,
Ձեր լուծ ու լծկանն օրհնի,
Ձեր կով ու կիթանն օրհնի,
Ձեր օջաղը շէն պահի. ամինէն:
— Դէ վեր կաց, Հոռոմնիմ, սուրբէն շէն
արա, ասաց Մանուէլը եւ սկսեց երգել —
Ինձ համար չէ գարնան գարը,
Ինձ համար չէ ծառի ծաղկիլը.

Ուրախութեան սրտի գրգիռը
Ոչ մի բերկրանք չէ ինձ համար.
Բայց ինձ համար կըգայ ժամը,
Կերթամ թշնամեաց պատերազմը,
Եւ մահառիթ սպանիչ գնտակը
Անդ պատրաստած է ինձ համար . . .

Ե.

ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՆ ՄԻ ՓՈՐՁ

աշելուց յետոյ մեր
պատանիները շատ
տխրութեամբ եւ երկմտութեամբ բաժանեցին
միմեանցից: Միւս օրը Մանուէլը ճանապարհ
ընկաւ դէպի իրանց գիւղը, իսկ Արութիւնը
դէպի Բօլնսու Սուրբ Գէորգը:

Սայլապան վրացի Գիօրգին հարկադրում
էր եգներին, որ շուտաքայլ երթան դէպի իր
անւանակից Ծմինդա Գիօրգին, իսկ սայլի մէջ
նստող ուխտաւորները՝ արք եւ կանայք՝ խօ-
սում էին զանազան սուրբերից, նրանց արած
հրաշքներից եւ խաչակնքում էին երեսներին
ամեն մի սուրբի անուն տրւած ժամանակ,
մինչ դեռ Աստուծոյ անունը տալիս ոչ մէկ
անգամ չէին խաչակնքում երեսներին:

Արութիւնը, որ դեռ եւս խորամանկու-
թեամբ իր կարծիքը ծածկել չըգիտէր, ծիծա-
ղում էր նրանց վրայ եւ հերքում նրանց ա-
սածները: Իսկ նրանք էլ, որ Արութիւնի այդ-
արարմունքը մի անսովոր հերետիկոսութիւն
էին համարում եւ մինչեւ անգամ սրբապղծու-
թիւն, որն արհամարհում էր նրա ասածները,
ասելով՝ «Դեռ անփորձ է, խաչի թակարդ չի
ընկած», որն էլ՝ խղճալով նրան՝ աղաչում էր,
որ այդպէս արհամարհանքով չընայէ խաչի
հրաշքներին, եթէ ոչ՝ հետեւանքը կարող է
շատ վատ լինիլ իր համար: Ամենից շատ վա-
խենում էին կնանիքը եւ ասում էին--

— Հիմա ուր որ է՝ խաչը սրան կունդ ու
կծիկ կանի, բերանը կըծուի, շլինքը կըգցի. քա-
մալը, կընդաւազնի, կըգժւացնի . . . բայց ոչ
մի այդպէս բան չէր պատահում, այլ ընդհա-
կառակն՝ որքան բարկացնում էին Արութիւնին,
այնքան աւելանում էր նրա հերետիկոսութիւնը
եւ աւելի ոգեւորւած էր քարոզում նրանց
ճշմարիտ աստուածապաշտութիւն:

— Զօրաւոր սուրբեր շատ կան, մեռնիմ
նրանց ողորմութենին, բայց Սուրբ Գէորգի

Հատը չի ըլի, իմ երեսը նրա ոտի տակը. ա-
սում է մէկը եւ երեսին խաչակնքում: Դա
թուրքերին էլ է պատժում: Մի թուրք գնա-
ցել է դրա եկեղեցու դուռը հանել, որ տա-
նի իր մարաքի համար դուռ շինի: Դուռը շա-
լակին՝ հասել է իր տան մօտ, ուզեցել է թէ
վէր դնի, դուռը կպել է մէջքիցը, էլ չի
գջրւել . . . Թուրքը լացով, արտասուկնքով յետ
է տարել, էլ յետ տեղը դրել, խոնկ ու մոմ
վառել, մատաղ արել, որ էլ ուրիշ մի վնաս
չլինի իրան: Եդ թուրքը մինչեւ հիմի էլ Ս.
Գէորգի դուռն է . . .

— Ենդ ուր են թուրքերը դրան «դալի
խաչ» ասում, է. . . ասաց մի ուրիշը:

— Եդ մի եւ նոյն հրաշքը Ղազարիսու Կօթի
գեղի սուրբ Սարգսի համար էլ են պատմում,
էլի ուրիշ շատ սուրբերի համար էլ. սրանից
երեւում է, որ դա մի հնարովի բան է. ա-
սաց Արութիւնը մաղձոտւած. բայց դու էն-
պէս ես պատմում, որ լսողը հէնց կիմանայ,
թէ դու աչքովդ տեսել ես թուրքին էլ, դուռն
էլ: Բաւական չէ, որ սուտ ասւած բաներին
հաւատում էք, ինքներդ էլ նոր նոր սուտեր

էք ստեղծում: Ի՞նչ խաչ պիտի լինի, որ ձե-
սուտերին հաւանի, թէ կուզ էդ նուտերը նրա
օգտի համար լինին ասւած: Ուղիղն ասեցէք,
Սուրբ Գէորգին էք շատ սիրում, թէ՞ Սուրբ
եւ Քաջ Վարդանին, որ Հայոց ազգի ու կրօնի
համար Աւարայրի դաշտը ողողել է իր արիւնով . . .

— Եդ ի՞նչ Վարդան է, մենք դրա ա-
նումը չենք էլ լսել: Թէ որ դա էլ Սուրբ
Գէորգի նման զօրաւոր սուրբ է, բա ինչի՞ նրա
համար էլ չեն մի եկեղեցի շինել . . .

— Տօ, Վարդանս ո՞րն է, ի՞նչ էք ասում,
յարձակեց միւս կողմից մի աւելի ջերմեռանդ-
սրբապաշտ . . . Սուրբ Գէորգի հատը ո՞րտեղ
կըլինի, մեռնիմ նրա ողորմութենին, իմ երեսս
նրա ոտի տակը: Ե՛րեք-հա՛րիւր-երեք-քսան
ու ե՛րեք մասունք ունի. արարած աշխարհքիս
ամեն կողմումը նրա զօրութիւնը, նրա հրաշքը
տարածւած է. ո՞ր Վարդանը կամ Կիրակոսը
կարող է նրան հաւասարել . . .

Արութիւնը, որ Վարդանի մոլեռանդ-
կողմնակիցն էր, սաստիկ բարկացաւ, որ իր
պաշտած սուրբին չճանաչելով՝ արհամարհում
են: Նա չէր զգում եւ չէր երեւակայում, որ

ինքն եւս նրանց չափ մոլեռանդ է, տարբերութիւնը պաշտելի առարկաների մէջն էր միայն: Նրա հակառակորդներն եւս համոզած էին, որ ճմարտութիւնն իրանց կողմն է: Այդքան հոգեբան չէր Արութիւնը. ուստի աւելի եւս կատաղի կերպով սկսեց բանակուել նրանց հետ՝ ասելով.

— Գիտէ՞ք ինչ կայ. համարձակութիւն չը լինի, ուզում եմ ձեր երեսներին մի քանի ցուրտ խօսք կապնեմ: Դուք մի Այսմաուրք էք կարդացել, ես էդ վաղուց եմ անգիր արել. էնպէս պուճախներ կը գցեմ, որ կըմնաք «եւ եւ» անելիս: Սա՞ծ է, «թէ խաչն իմն է, զօրութիւնը ես եմ գիտում»: Սուրբ Գէորգին ես լաւ եմ ճանաչում, քան թէ դուք: Մի մարդի գլուխ ցաւում է, գալիս է ուխտ. թէ որ մի քանի օրից յետոյ դադարում է, ասում են՝ խաչը փրկեց, թէպէտ առանց նրան էլ պիտի դադարէր. բայց եթէ չի դադարում, ասում են՝ ուրիշ խաչից է, Սուրբ Գէորգն ուրիշ խաչերի գործում չի ուզում խառնել: Յետոյ գնում են մի պառակտ գարի գցել տալիս, որ իմանան թէ ո՞ր խաչից է: Պառակտ որ նրանց

Հնդստան ուղարկի, նրանք՝ ճարը կտրած՝ պիտի գնան. բայց նա էլի էնքան խղճմտանք ունի, որ էդպէս հեռու տեղեր չի ուղարկում... Ձեր քաղքըցիք գալիս են էստեղ ուխտ. պատահում է, որ փուրգոնը շուռ է գալիս, բոլոր մէջի ուխտաւորներին ջարդում, կոտորատում, իսկ եթէ ոչ՝ դրանից աւելի վատթար բան է պատահում: Բորչալուի զաչաղ աւագակները հարբած ուխտաւորների ճանապարհը կտրում են, թալանում, կողոպտում, կնիկը մարդի ձեռիցը խլում, «շհար գեօգալի» ասելով իրանց խաղն սկսում, մարդին թրատում, ջլատում... բա ինչի՞ ձեր Սուրբ Գէորգը չի ազատում:

— Էնդուր չի ազատում, որ ինքն է լի նում ուղարկած էն գողերին, որ նրանց պատժէ, որովհետեւ նրանք էլ քեզ պէս բարկացրած կըլինին խաչին, ուղիղ սրտով չեն ըլիլ գնացած նրա տակը, կամ իրանց սուրբ չեն ըլիլ պահած. ինչ եւ իցէ մի յանցանք կըլին գործած, դրա համար էլ խաչը նրանց պատժած կըլի, որ միւս անգամ վատ բան չանեն:

— Ուրեմն էն գողերին որ բռնելու լինին,

էլ չեն կարող պատժել. նրանք կարող են ասել՝ մենք մեղաւոր չենք, մեզ Սուրբ Գէորգն էր հրամայել. բայց դատաւորը ձեզ պէս անխելք չէ. նա կասի, որ Սուրբ Գէորգն աւաղակապետ չէ, նա սուրբ մարդ է, նա աշխարհի բաների հետ գործ չունի, միայն դուք էք, որ ոտով գլխով մոլորուել էք, կռապաշտացել, Ստեղծող Աստուծուն թողած՝ քարերին ու ծառերին էք պաշտում:

— Ասում են նոր մարդիկ են լիւս ընկել, էլ ոչ խաչի են հաւատում, ոչ պատի. դու էլ էն թաւուրներից չըլինիս . . .

— Էնթաւուրըս ո՞րն է. կարելի է թէ ես էնթաւուրներիցն էլ բէթար եմ. դուք էդ ի՞նչ էք հարցնում: Իմացէք, տեսէք ի՞նչ եմ ասում. թէ որ սուտ է ասածս, աչքս հանեցէք. թէ չէ՝ ուր էք ընկել էս չօլերը: Ցաւի համար՝ բժիշկ կայ. քեփ անել էք ուզում, ձեր տանը, ձեր բաղերումն ամեն օր քեփ էք անում. բայց եթէ աւելի փող ունիք, չէք իմանում, թէ ինչ տեղ մխտէք, ես տեղը ցոյց կը տամ: Զեր որդոցը, ձեր աղջկերանցը ուսում տըւէք, որ իրանց հաւատը, իրանց ազգը ճա-

նաչեն, ձեզ նման չասեն, թէ Վարդանըս որն է. ուղիղ ճանպէն թողած՝ քարէքար չընկնին, լուսը թողած՝ խաւարի մէջը չըմանգան . . .

Բոլորեքեանք լռեցին, կարծելով՝ որ Սուրբ Գէորգը գժւացրեց Արութիւնին, այլապէս՝ նրանց կարծիքով՝ նա կարող չէր այնպէս բաներ ասել:

Այսպէս շարունակեցին իրանց ճանապարհը: Առաջին գիշերը մնացին ճանապարհին եւ մի ջուխտ եզը գողանալ տըւին: Յիւսօրը՝ կարծելով որ Արութիւնի հերետիկոսութիւնը եղաւ նոյն ձախորդութեան պատճառը նրան չընդունեցին իրանց սայլումը, որ մի ուրիշ ձախորդութիւն էլ չըպատահի:

— Ասում են՝ մի թուրք սարի գլխիցը մի քարէ խաչ է գլորել. խաչը գլորուելով կանչում է եղել, թէ՝ «Նրանի մի հայ պատահէր, տակօլս անէի, մի լաւ ջարդէի»: Հիմա՝ խաչին ջիգրացնողն Արութիւնն է, գողերը մեր եղներն են տանում. դեռ ով գիտէ, էլի ինչ փորձանք է գալու գլխներին, միայն նրա համար, որ բարեսրտութիւն արինք, էդ անհաւատին մեզ մօտ նստացրինք:

Այսպէս խօսողի մարգարէութիւնը շուտով կատարւեց: Մի զառիվայր տեղում ծուլացան թէ իջնեն սայլիցը, եզները չըկարողացան անկապ անհիւաւոր սայլի գլուխը պահել, իրանք էլ հետը սրընթաց գլորւելով ընկան մի խոր խանդակի մէջ: Սայլը շուռ եկաւ եւ որի ոտը կոտրուեց, որի կուռը, որի գլուխը ճղւեց, որի քիթը ջարդւեց: Լաւ էր, որ Արութիւնն այդտեղ չէր, եթէ ոչ՝ մի լաւ ծեծ կուտէր . . .

Արութիւնը՝ իր փոքրիկ ծրարը ձեռին՝ ոտով ճանապարհ ընկաւ դէպի Ս. Գէորգ, ուր եւ հասաւ երեկոյին:

Արդէն բոլոր հեռաւոր եւ մօտաւոր ուխտաւորները, հայերը, վրացիքը, յոյները եւ թուրքերը միասին խառնւած կազմել էին մի խուռն բազմութիւն: Երեւում էին բազմաթիւ վրաններ, փութաբեկներ, տարանտասներ, սայլեր, ձիաներ, փալանած եզներ, մատաղ անեղու համար հօտերով ոչխարներ, գինով լիքը տակառներ, տկեր, մէշօկներով, չըւախներով, թաբախներով, կթոցներով մրգեղէններ . . .

Գիշ քիչ մութը վրայ հասաւ, կրակները, խարոյկները վառւեցան բարձր ալիքներով եւ

օդասլաց հրետներն սկսեցին մինը քան զմիւսն աւելի բարձրանալ եւ մթնոլորդը զարդարել նորատեսակ վայր ընկնող աստղերով: Ժամկոչը, որ տարին մի անգամ է միայն երեւում այստեղ իր զանգակի հետ միասին, հնչեցնում էր անընդհատ եկեղեցու քաղցրաձայն զանգակը, որ մեծ տպաւորութիւն էր գործում ուխտաւորների այն մեծ մասի վրայ, որոնք միշտ անտառներում մեծանալով՝ զանգակի ձայն տարիներով չեն լսում . . .

Միւս օրը՝ շաբաթ առաւօտը՝ որ նոյեմբերի տասն էր լուսանում, ամբողջ բլրակը շաղախւել էր մատաղի արիւնով, էլ ոտք դնելու տեղ չըկար: Համբուրողները մի օձապլտոյտ կեռումեռ ճանապարհով վերեւ ուներքեւ էին անում անդադար իրար սեղմելով: Տէրտէրները չէին կարողանում «Փարատեա զցաւ» եւ «Պահպանիչը» հասցնել, մնացել էին քրտնքի մէջ կորած: Խեղճ կարգաւորները կարծես երեք մանկանց դերերը լինէին կատարում Ս. Գէորգի փոքրիկ մատուռաձեւ շինութեան մէջ, որի ներսի պատերին անհամար մոմեր վառելով՝ վերափոխել էին մի բարէ-

լոնեան հնոցի: Եկեղեցու մէջ սուգ ու շիւան էին անում ջերմեռանդ ուխտաւորները իրանց աղերսալի մաղթանքներով, որ բարձրաձայն խնդրում էին Սուրբ Գէորգից, իսկ դուրսը մի եւ նոյն ուխտաւորները մեծ ուրախութեան եւ զըւարճութեան մէջ էին: Խնդում, ծիծաղ, հրհռոց, քրքրոց, գգւանք, պաշպոց . . . Մէկ տեղ կպչում էին ըմբիշները, միւս տեղ պար էին գալիս, մի ուրիշ տեղ խաղեր ու օյիններ սարքում: Մէկ խօսքով՝ զուռնա, դհոլ, դահիրա, նաղարա, սաղ, թառ, սանթուր, չօնգուր, խաղ, տաղ, պար, իրար հետ խառնւած՝ խրտնեցնում էին գիծ գոմէշներին եւ քուռակներին, որոնք պլըշած դուրս էին ընկնում, տրտինգ տալիս, փախչում, կնիկ, երեխայ ոտի տակ գցում, մութագներին հասցնում: Սքէլն էլ, իր տասը կանգուն երկայնութեամբ փայտէ ոտներին սպիտակ վարտիկ հագցրած, խաղում էր նրանց վրայ, խաղցնելով մատներին հագցրած չրխկչրխկան պղնձէ մատնոցները, եւ երբ յոգնում էր, ձեռքն էր առնում իր աշակերտի շլինքը ձգած, կլոր ու մէջ տեղը ծակ թաղիքը եւ նրան զանազան գրչ-

խարկի ձեւ տալով՝ ցոյց էր տալիս, թէ որտեղ ինչ տեսակ գդակ են ծածկում: Երբ որ իջնում էր փայտէ ոտներից, գետնի վրայ ցոյց էր տալիս իր ճարպիկութիւնը մարմնավարժական խաղերի մէջ, օրինակ՝ ման էր գալիս գլխովայր կանգնած ձեռքերով եւ զանազան ոստիւններ անում յետ ու առաջ գլխովայր շրջւելով եւ այլ այս տեսակ ձեւեր, որից յետոյ ձեռնածութիւն էլ էր անում, այսինքն ֆօկլօւաներ, որից հասարակ ժողովուրդը շատ էր զարմանում եւ աչքակապութիւն էր համարում ու կախարդական զօրութեամբ արած մի բան: Սւելի զարմանալի էին մի շիրակացի երիտասարդի կատարած խաղերը: Նա լարախաղաց էր. պարանի վրայ սովորական ճարպիկութիւնները կատարելուց յետոյ, գետնի վրայ ցոյց տրւաւ մի սւելի հրաշալի տեսարան: Նա սկսեց տեղն ու տեղը պտոյտ գալ այնպէս արագ, ինչպէս մի ճախարակի անիւ, եւ այդ պտոյտը տեւեց այնքան ժամանակ, մինչեւ նա կարճակէր իր երկու հատ օսմանցուի զբոնի եւ բաճկոնակի բազմաթիւ կոճակները: Նոյն պտոյտի ժամանակ, նա երկու սուր դաշոյն-

ներ ձեռքն առած՝ նրանց ծայրերը դնում էր աչքերի աղբիւրների վրայ, քթումը, ականջներումը, որից յետոյ կանգնում էր նոյն դաշոյնների սուր բերանի վրայ բոկոտն եւ կոտորտւելով խաղցնում ձեռները իր պղնձէ մատնոյները չխկխկացնելով: Նա անթիւ թլիսմներ ունէր կարած իր վրայ, եւ ժողովուրդը նրա այդ զարմանալի ճարպիկութիւնը վերագրում էր թլիսիմների զօրութեանը:

Թիֆլիզի զըւարճասէր երիտասարդներն էլ, որ յատուկ այդ օրւան համար լաւ ձիաներ են վարձում, նոր շորեր առնում, զուգւում, զարդարւում արծաթապատ դէնքերով, թէեւ չեն իմանում նրանց գործածելը, խառնրել էին ջրիդի հանդէսի մէջ, որ կատարւում էր ուխտատեղի ստորոտում մի ընդարձակ դաշտի վրայ: Զրիդ խաղացողները երկու մասի էին բաժանւած եւ կանգնած դէմ առ դէմ: Մի մասում էին հայերը, մեծ մասամբ շուկալրեցիք եւ խաչէնցիք, իսկ միւս մասումը Բորչալուի թուրքերը: Հայերը հետզհետէ տաքանալով կատաղեցին թուրքերին եւ խաղը վերջացրին սովորական դիպւածները կատա-

րելուց յետոյ, այսինքն բանը կռւի հասցրին, շատ գլուխներ պատռեցին, մինչեւ գաւառապետն ու մոզրովը իրանց զաղախներով մէջ ընկան եւ մի կերպ խաղաղացրին վիրաւորւածներին, որոնք լռեցին միայն այն յուսով, որ միւս տարին կառնեն իրանց վրէժը . . .

Այսպէս մի տեղ զանազան խաղեր էին խաղում, միւս տեղ՝ շատ ժամանակ իրար չըտեսած ծանօթ, բարեկամներ էին հանդիպում միմեանց եւ մէկ մէկու հրաւիրում միմեանց սեղանի վրայ: Հարս ու աղջիկ գեղեցիկ զարդարւած, բոլորեքեանք ուրախ, բոլորեքեանք զըւարթ, մի խօսքով՝ ամեն ինչ հրաշալի էր, միայն Արութիւնն էր տխուր: Նա կարծես մոքումը դրել էր, որ այդ հանդիսի լաւ կողմերը չընկատէ. նա չէր հասկանում, թէ որքան գեղեցիկ մի առիթ է դա, որ տարին գոնէ մէկ անգամ ամեն կողմից մարդիկ մի տեղ են հաւաքւում, իրար տեսնում, կարօտներն առնում: Քաղաք չըտեսածները քաղաքացոյց նիստ ու կացն են տեսնում, քաղաքացիք՝ գիւղացոյց, թող այն զըւարճութիւնները, խաղերը, որոնք ամեն անգամ ոչ տեսնւում եւ

ոչ վայելում են: Նա գիտէր, որ այդ ուխտատեղի բոլոր արդիւնքը յատկացրած է Ներսիսեան դպրոցին, բայց որովհետեւ Ն. Դպրոցը այդ տեղերից մօտիկ ոչ մի գիւղից մի որդեգիր չէր պահած եւ չէր պահում, դրա վրայ բարկացած՝ ասում էր. «Ժողովուրդի մի աչքը կուրացնում են՝ որ միւսը լուսաւոր պահեն» . . .

Կէսօրից յետոյ ամեն խաղ պառաւեցաւ, եւ սայլերն ու փուրգոններն սկսեցին իրար ետեւից գռգռալ, որից յետոյ բոլոր տեսարանի վրայ իջաւ մի դատարկ վարագոյր:

2.

ՄԱՅՐԱԿԱՆ ՍԷՐ

ԵՒ

ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵՁՈՒ

րութիւնը, որ կորած հորթի պէս արդէն իր մօրը գտել էր խաչի տակին, նրա հետ նստեց իրանց սայլումը, եւ ճանապարհ ընկան դէպի Խաչէն: Մայրն անդադար համբուրում էր որդուն եւ ամեն անգամ կրկնում.

— Ես քը մատաղ ընիմ, ա թիւն ջան . . .

Իսկ Սրութիւնն ընդդիմանում էր, ասելով՝

— Դէ լաւ ա, լաւ. խրէ՛ք պաչի. ես գիւղում ըմ վար տեու ինձ շատ ըս սիրում:

— Ես քը մատաղ ընիմ, ա Թիւն ջան.
տեու վար գիտաս հուչ, էլ հու կըգիդա . . .
Ես քու չարը տանէմ, ա Թիւն ջան:

— Ի՛է լաւ ա, լաւ, բա՛հ . . .

— Ս՛ տղա, քը մատաղ ընիմ, դէ հո՛ւնց
անէմ, կարում չըմ թա տաղ անէմ . . . Բը
մատաղ ընիմ, ա Թիւնի, Օսանը հո՛ւնց ա,
խօխէքը լաւ ըն, մէր պառաւ խնամէն ըրխէս
նըհէտ բըրըշո՛ւմ ա . . .

— Թող կորչի է՛, մին նըրայ անումը տալ
մի . . . Ես էլ ասէլ պիտիմ թէ՛ հար ծնէմ,
մար ծնէմ, էլի՛ր . . .

— Խէ՛, քը մատաղ ընիմ, հի՛նչ այ ըլալ.

— Հի՛նչ պիտիյ ընիլ . . . զա՛հաս տա՛րալ
ըն. ասըմ ըն. «էս հի՛նչ ա. եկալ ա կլինէրէս
վէր ընկեալ. ըսկի հաց չօնէնք թա մո՛ւնք օ-
տէնք, մին բօղաղ էլ սայ ա տառալ» . . .
Տեուք էլ՝ Ս՛ստուծ օրհնալ ա՛ վար մէ հէտ մին
չըալ ալէր ըղարկէք, հի՛նչ կընի. պա ծէր
սրտո՛ւմը ջըգեա՛ր չըկա՛ . . .

— Բը մատաղ ընիմ, ա Թիւն ջան, իմ
ծէռանը հի՛նչ կա . . . Պա տեու գիւղում չըս
քօ հօր խըսեալթը՛ . . . Ե՛րվալ ըմ, խրավալ

ես էտ մարթին ծէռանը . . . շինը մին օղեօղ
եա աշըղ եկած վախտը՝ հուվ վար մին չանաղ
ա տալիս, նա մին չըալ ա տալիս . . . Ուրը-
քըշէր մարթիքը պիւրում ա տօնը լսնում,
ուտըցընում, խըմըցընում, կըրընէն տըրտա-
կում . . . Խօխէքս՝ մըսըրնէն պանց, վըննըրնէն
պանց . . . Նահանց հէտէ մին ճօխտ չմօջկ չիյ
ինք օնում . . . ասում ըմ «էտ ըրա՛րմունք չի
վար տեու անըմ ըս», վէտանը տալին ա քցում,
թալկո՛ւմ, կուտրատո՛ւմ, թա՛ «լիւզիտ կըտ-
րէ» . . . (արտասուում է):

— Լաւ ա, լաւ ա, լաց մինիլ, աղի ջան . . .
Ես լաւ տղա կըտառնամ, քէզ կըտանեմ քա-
ղաք . . . Ա՛խ . . . սրտումն շատ մուրաղ կա . . .
Մին քէզ տանի մէ հէտ դինջ նստած, էն
վախտը վար մո՛նի, էլ սրտումն դարդ չար
ընիլ . . . Սմնա հո՛ւնց անէմ մըհէգ, հիւր
ասէմ, թո՛րը կորչիմ . . . (արտասուում է) . . .

— Ես քու ցաւը տանեմ, ա Թիւն ջան.
լաց մինիլ, քը մատաղ ընիմ, լաց մինիլ . . .
Վախէլ մի, քը մատաղ ընիմ, տեու քու մուրա-
ղէն կըհասնէս, հալա ջահիլ ըս . . . Տեու ինձ
հէտէ դա՛րդ միւր անէլ, քը մատաղ . . . Ես

էս ա պըռաւալ ըմ, էքիւծ ալեօր կըմէռնէմ . . .
Տեռ վար իմ ըրիսին մին հափուռ հող քցիս,
էն ինձ բօլ ա . . . Լաց մինիլ, ցաւըտ տա-
նէմ, լաց մինիլ . . . (տիրում է լռութիւն):

Է.

ՄԱՐԴԱԳԵԼ

(ՀԻՆԸ ԵՒ ՆՈՐԸ)

այրական սէրը ամեն մի զգացող
մարդի յայտնի է: Արութիւնը գլուխը
գրաւ իր մօր գոգումն ու լռեց:
Մայրը՝ գլխառատութեան արտասուքն աչքե-
րին՝ սկսեց շփել որդու գլուխը, որով մի քաղցր
քուն բերաւ նրա վրայ: Մայրն էլ օրօրոցի
պաշտօն էր կատարում երեխայացած Արու-
թիւնի համար եւ անընդհատ օրօրում էր, մին-
չեւ հասան տուն, որ շատ հեռու չէր:

Արութիւնը վայր իջաւ սայլից, համբու-
րեց հօր ձեռքը: Հայրը շատ ուրախացաւ. բայց
սանձելով իր ներքին յուզմունքը, «Աստուած

պահէ քեզ, որդի», ասաց նա վարդապետի ոճով, որովհետեւ համբուրելու սովորութիւն չունէր. այդ մեղք էր համարում նա:

Արութիւնը մնաց գիւղումը: Երեք օրից յետոյ նա այլ եւս հիւր չէր: Այն փաղաքշանքը, որ նա վայելեց իր հօրից, մի բոպէական գրւարձութիւն էր, չէր կարող երկար տեւել: Նրան հարկաւոր էր, ինչպէս տան մէկ անդամի, որ եւ իցէ կերպով օգտակար լինել, որ իր կերածը կորած չըհամարէր: Նրա անելիքը շատ ծանր չէին լինելու. պէտք է գոմը քերէր, ձին տանէր ջուրը, տաւարին դարման տար, փայտը կտրրտէր: Այս կատարեց նա: Յետոյ հարկադրւեցաւ գնալ այգին մշակել, անտառից փայտ բերել, շինութեան համար գերան, քար, ջուր: Բայց ուր որ գնում էր, ինչ որ անում էր, առանց մի վնասի չէր վերադառնում. կամ ձեռքն էր կտրած լինում, կամ ոտքը ցաւցրած, երեսը չանգռած, մի բան կորցրած, սայլը շուռ բերած կամ կոտրած, եղբ կամ գոմէշը փախցրած կամ կորցրած: Սկզբումը հայրը չէր բարկանում այս անյաջող հանգամանքների վրայ, ասում էր՝

«Դեռ խամ աչառ է, եղբ կըդառնայ». բայց տեսնելով՝ որ հետզհետէ վնասներ աւելի է բերում, առածը փոխեց, ասելով՝ «Մինչեւ աչառը եզ կըդառնայ, տէրը խող կըդառնայ»: Ուստի մտածեց վերջ դնել այս զԺբտխտութեանը նոր ի նորոյ խրատելով Արութիւնին Խիկարի խրատներով, յանդիմանութիւնով, նախատինքով, վերջապէս սուր սուր մասալներով ու կատակով: Բայց Աւետիքի կրթութեան այս ձեւը ոչ միայն չուղղեց Արութիւնին, այլ՝ ընդհակառակն՝ աւելի եւս գրգռեց նրա ինքնասիրութիւնը: Նա տեսաւ, որ ոչ ոք իրան խելօք չի համարում, ինքնապաշտպանութեան դիրք բռնեց, սկսեց ինքն իրան գովել, իրան խելօք համարել, իսկ բոլոր մնացածներին՝ մանաւանդ իր հօրը՝ անխելք եւ յիմար: Այս մի անակնկալ հարւած էր, մի սաստիկ զարկ, որ չէր կարող տանել ոչ մի հայր, ուր մնաց թէ Աւետիքը:

— Սա իմ տղան չէ, ասաց Աւետիքն իր կնոջը:

— Թէ որ քո տղան չէ, ասաց կինը այնպիսի մի ձայնով, որ ազատ չէր երկիւղի ազդեցութիւնից, — Թէ որ քո տղան չէ, հաբա

խնդրէ քեզ նման անկոտորում, քեզ նման իր ասածի . . .

— Դրա մեղաւորը դու ես. դու գովում ես իրան, նա էլ երես է առնում, էլ հետը խօսել չի լինում:

— Ինչո՞ւ չեմ գովիլ. աչքումս մազ է բսել, մինչեւ նա մէկ սեւ ու սիւպտակ է սովորել. ո՞վ է նրանից ուսումնով, նրանից շնորհքով:

— Մէկ դժու ես շնորհքով, մէկ էլ նա: Մի երկու տաւար է տանում հանդ, կէսն է յետ բերում. էդ չէ՞ դրա շնորհքը . . .

— Թէ որ ուզում էիր տաւարած շինես, էլ ո՞ւր էիր կարդացնել տալիս. ո՞վ է անում իր չըսիրած բանը, որ նա անի. նրա ուշքն ու միտքը իր գրի, իր ուսումի վրայ է. ուրիշ ոչ մի բան նրա աչքին չի երեւում. շատերն են ուզում, որ նրա պէս որդի ունենան, բայց Աստուած նրանց թողած՝ քեզ է տրւել . . .

— Ինչի՞, ես ի՞նչ եմ արել նրան. աչքը հօ չեմ հանել. ինչքան կարողացել եմ, ուսում եմ տրւել. էլ ի՞նչ է ուզում ինձանից:

— Էն է ուզում, որ ասում է, ես իմ

կարդալս, իմ ուսումս դեռ չեմ վերջացրել. ինձ օգնեցէք, ասում է, մինչեւ ես իմ ուսումս աւարտեմ . . .

— Ա՛՛ կնիկ, քո խելքն էլ էնքան է կրտրում, ինչքան նրանը: Ուսումը կաւարտի՞, ի՞նչ ես խօսում: Ուսումը որ կայ, մի ծով է, ոչով չի կարող նրան հասնացնիլ. ամեն մարդ ինչ աման որ ունի, էնքան կըհանի նրանից: Հիմա դրա ամանը որ լցւել է, ես ի՞նչ մեղաւոր եմ: Թող մեծ աման էր ունեցել, մեծ ուսում էլ կ'ստանար: Վերջապէս ես աղա չեմ, փողատէր չեմ, ինչքան իմ կարողութիւնս ինձ թոյլ է տրւել, ես էլ իմ որդուն էնքան եմ ուսում տրւել. աւելի կարողութիւն չունիմ: Մեր գեղումը ո՞ր հայր է՝ ինձ չափ չասեմ՝ իմ կիսի չափ ուսում տրւել իր որդուն . . .

— Դու որ ուզենաս, դեռ էլի կարող ես օգնել: Նրա մի տարւայ հացն ու շորն ի՞նչ է, որ չըտաս: Նա ասում է՝ «Իմ ընկերները ժամանակով մարդիկ կըդառնան, բայց ես որ ձեզ մօտ մնամ, ի՞նչ պիտի դառնամ: Ե՛շն, ասում է, որ իշի կշտին կապես . . .

— Ի՞նչ, ի՞նչ . . .

— Ի՞նչ պիտի ըլի . . . դու էնքան ասել ես, որ նա էլ սովորել է . . .

— Ես ի՞նչ եմ սովորեցրել . . .

— Քո մասալները . . .

— Ես ցոյց կըտամ գրան իմ մասալների զօրութիւնը . . .

— Աստուածդ կըսիրես, այ մարդ, երեսիս չըգժւացնես. նա առանց էդ էլ գժւած է. էլ ոչ մեծ է հարցնում, ոչ պատիկ, ամենքին էլ անպատիւ է անում . . .

Արութիւնը՝ տեսնելով որ իր հօրից օգնութիւն չի ստանալու՝ ուզեց իր տրտմութեանը մասնակից անել Մանուէլին: Մինչ դեռ այր ու կին վիճում էին նրա մասին, նա քաշւել էր հիւրասենեակը եւ գրում էր Մանուէլին հետեւեալ նամակը —

ՄԱՆՈՒԷԼ

Հոգեկիցդ իմ,

Զրգիտեմ դու հիմա ի՞նչ տեղ ես արգեօք եւ ինչ վիճակի մէջ, բայց ես այս նամակն ուղարկում եմ ձեր գիւղը, որ ուր էլ որ վնիս, քեզ հասցնեն:

Աչքդ լոյս, Մանուէլ, ես հիմա գիտ եմ: Այսպէս են համարում ինձ այժմ ամենքը: Եթէ մի քանիսն էլ, եւ այն երբեմն, իմ ասածի մէջ խելք են նշմարում, ասում են՝ «Գծից ուղիղ համբաւ»: Առենք սա մի անպատուութիւն չէ, այլ՝ ընդհակառակն՝ այնքան մեծ է այս պատիւը, որին ես դեռ չեմ արժանացել: Բայց այսու ամենայնիւ իմ մանկութեան օրօրոցը, իմ փայփայած ու գգւած ծննդարանը այժմ ինձ թւում է մի դժոխք, ուր՝ ինչպէս ասած է Աւետարանի մէջ՝ աղէտների համար որջ կայ, թուչունների համար բոյն, բայց մարդու որդու համար գլուխ դնելու տեղ չըկայ: Յիմարութիւն, կոպտութիւն, ծուլութիւն, ընչաքաղցութիւն եւ, որ մայրն է ամենայն չարեաց, կեղտոտութիւն եւ, էլի կասեմ, կեղտոտութիւն, անտանելի, անմերձենալի կեղտոտութիւն, անմաքրութիւն, կեղտոտութիւն . . .

Իրանց գոմերի առջեւ հազար տարւան թրիք կայ կոյտած, չեն տանում իրանց այգիքն ու արտատեղերն ածում, որով թէ իրանց հողերը կըբարւոյրեն եւ թէ իրանց տները կաղտոն ժահահոտութիւնից, որ իրանց այնքան

զգալի չէ, սովոր լինելով այդ հոտին: Ոչ մի տղամարդ կամ կնիկարմատ չըկայ, որ երկու շապիկ ունենայ, շապկաքնկեր հօ—շատերը մէկն էլ չեն ունենում: Շատ անգամ տեսնում ես սրա կամ նրա կուրծքը աղլուխով ծածկած. այդ նշան է, որ ժրաջան տանտիկինը իր կամ մարդու շապիկը նոյն օրը բարեհաճել է լուսնալ: Սյդ էլ ի հարկէ զատկից զառիկ կըլինի կամ շատ շատ՝ հինգ նաւակատիքներին. . . Բայց թափ են տալիս թոնդրումը ամիսը մէկ կամ երկու անգամ. . . Ո՛հ, որ միտս եմ բերում, գլխիս ցաւը բռնում է. . . Ահա այս մաքրասէր իմաստուններն են, որ ինձ գիժ են համարում, որովհետեւ համարձակում եմ ասել, որ ողիլն Աստուած չի ստեղծել, այլ դուք էք ստեղծում ձեր անմաքրութիւնովը. . .

Ի՞նչ լաւ գիտես, որ մեղանում փոքրերն իրաւունք չունին մեծերին ընդգիմախօսելու. . . Մեզանում չըկայ «ներեցէք», որովհետեւ դա մարդավարութեան կըվերաբերի, որի անունը դեռ լսած չեն մերոնք: Անէծք, հայհոյանք. . . անյուր հայհոյանքների մէջ մտնում է եւ Արարողը եւ նրա ամենայն արարածը: Կուր

կատարում է դտգանակով, սրով եւ հրացանով: Չարակամութիւնը սահման չունի, ռիսակալութիւնը ժառանգական է, պիտի շարունակի որդոց որդի: Սէր կայ՝ անասնական, բարեկամութիւն՝ խաբեփայական, խնդակցութիւն՝ բոպէական, գթութիւն՝ բռնակալական, եղբայրութիւն՝ կայենական, հայրութիւն՝ գազանական. . . Ո՛հ, ես այստեղ չեմ կարող մնալ. . .

Մի հատիկ հոգի, որ այստեղ ինձ մխիթարում է այդ իմ մայրս է: Մայրս Ռեբեկայի վիճակումն է: Ինչպէս Ռեբեկան իր որդի Յակոբին միշտ պաշտպանում էր հօր ատելութիւնից, այսպէս էլ իմ մայրս պատրաստ է իր կեանքը զոհել ինձ համար: Նրա սէրը դէպի ինձ այնքան մեծ է, որ՝ չընայած իր կանխակալ կարծիքներին՝ հաւատում է իմ բոլոր ասածներին եւ հոգւով չափ փառաւորում, որ ինձ նման իմաստուն որդի ունի: «Մի վախենար, սիրտ է տալիս ինձ մայրս, Աստուած քեզ հետ կըլինի միշտ, Նա քեզ չի կորցնիլ, եթէ դու նրա փէշիցը պլնդ բռնես: Միտդ բեր Յակոբին, Յովսէփին, Մովսէսին:

դու հօ գիտես՝ Աստուած նրանց ինչպէս առաջ-
նորդեց» . . . Յետոյ ես ասում եմ, ճշմարիտ
է, Աստուած նրանց հետ էր, բայց նրանք հայ
չէին. Աստուած մեր պապերի հետ էլ է եղել» . . .
Եւ պատմում եմ Հայկի, Արամի, Տիգրանի
քաջագործութիւնները: Մայրս շատ ոգեւոր-
ւում է, մանաւանդ երբ որ պատմում եմ Ե-
ղիշէից հինգերորդ դարում մեր փափկասուն
տիկնանց կրած նեղութիւնները իրանց հայրե-
նիքի պաշտպանութեան համար: Մէկ օր այն-
պէս յուզեցաւ մայրս, որ լսց եղաւ. տեսնելով
մօրս արտասուները, ես ինքս էլ արտասուեցայ:
Արդեօք մօր նման քաղցր էլ ուրիշ ինչ կայ
աշխարհքումս: Ինչքան բախտաւոր կըլինէին
ղաւակները, եթէ հայրերն եւս մայրերի քնքոյշ
ղգայմունքն ունենային: Ընդհանրապէս կոպիտ
են հայրերը եւ կոպտաբար են վարւում իրանց
որդոց հետ: Նրանք իրրեւ տան բռնակալ՝ ահ
ու սարսափն են ամենքի: Նրա անունով մա-
նուկներին սպառնում, վախացնում են: Այդ-
երկիւղի տալաւորութիւնն այնքան մեծ է եղել
ինձ վրայ, որ այս րոպէիս էլ վախենում եմ
իմ հօրից, թէեւ ինքս ինձ սիրտ եմ տալիս,

որ մաքառեմ նրա բռնակալութեան դէմ: Հայրս
մի զարհուրելի մարդ է նաեւ իր հսկայական
հասակով, իր բարկացոտ եւ կնճռոտ դէմքով,
իր ծանրաբարոյութեամբ եւ մանաւանդ իր
կամակորութեամբ եւ այն մեծ համարմունքով,
որ վաստակել է իր մասին: Այս ահուկին ինձ
չի օգնում, ոչ թէ նրա համար, որ ժլատ է,
ոչ. հայրս ոչ միայն ժլատ չէ, այլ ընդհակա-
ռակն չափազանց առատաձեռն է, միայն ոչ
իր համար, իր տան համար, իր զաւակների
համար, այլ . . . օտարների: Չափազանց հիւ-
րասէր է, եւ հիւրերի համար յատկապէս
օգուտնի շինած գոմի մի ծայրումը: Առանց
հիւրի հաց ուտելու սովորութիւն չունի. եթէ
չրկայ մի օտար հիւր, նա պատահած շինա-
կանին կըկանչէ, որ նրա հետ ախորժակով
հաց ուտի, գինի խմի: Շատ անգամ երեխէքը
անբաժին են մնում, բոլորը հիւրերն են ու-
տում. շատ անգամ՝ իմանալով՝ որ տանը
կերակուր չըկայ պատրաստած՝ նա էլի բերում
է հիւրերին, ասելով՝ «ո՞րիս ու հաց, սիրտը
բաց», բայց այդպիսի դէպքերում մօրս հետ
կոււում է: Ահա այս մարդը, որ ինչքան լաւ

մարդ է իբրեւ հասարակութեան անդամ, նոյնքան վատ է՝ իբրեւ գերդաստանի հայր։ Ես, ի հարկէ, ընդդէմ չեմ նրա հիւրասիրութեանը, այլ ընդդէմ եմ, որ մէկը զոհում է միւսին։ Եւ ես սրանում մի առաքինութիւն չեմ գտնում, այլ միայն մի մոլորութիւն եւ սնախառնութիւն։ Ինձ չի տալիս այն, ինչ որ կրկնապատիկ տալիս է օտարին։ Ահա այսպէս է կազմակերպել սրա բնաւորութիւնը։

Մի բան, որ ինձ զարմացնում է, այն է, որ հայրս ոչ միայն չի ուզում օգնել ինձ, որ ես ուսումնա շարունակեմ, այլ իր մօտն էլ չի ուզում պահել . . . ահա ցաւն ինչ տեղ է։ Ի՞նչ արած, ես էլ մոքումն դրել եմ գնալ դէպի մի կողմ, ուր որ Աստուծոյ կառաջնորդէ։ Եթէ ողջ կըմնամ, էլի կըտեսնենք միմեանց, իսկ եթէ ոչ՝ միւս կեանքումը կտատեմ քո տեսութեանը։ Իմ վերջին կտակը, որ ուզում եմ քեզ յայտնել՝ այս է՝—Եթէ Աստուծոյ տայ լաւ ուսումն ստանաս, գեղացոյց համար մի ամսաթերթ հրատարակիր հասկանալի լեզուով ու մոքով։ Տպած խօսքը՝ ինչքան էլ յիմար լինի՝ աւելի անց կըկենայ, քան թէ ինձպէս-

ների երես առ երես խօսիլը։ Ի՞նչ պտուղ կարող ես սպասել մի խոսանացած անդաստանից, որ միայն փուշ եւ տատասկ կարող է բացնել։ Պէտք է մշակել այդ վայրենացած անդաստանը, բարի սերմեր ցանել. եթէ մենք չենք տեսնիլ, գոնէ մեր յետնորդները կըտեսնեն եւ կըվայելեն նրա պտուղները եւ ինձ նման անմուրազ չեն մնալ։ Ողջ լեր։

Քոյդ Արութիւն

—Հաբա քո ասելը ի՞նչ է, ա՛ կնիկ, ինչպէս պէտք է անենք, որ՝ ինչպէս կասեն՝ «ոչ շամիրուրն էրւի, ոչ խորովածը»։

—Ահա գալիս է ինքը . . . Թէ Աստուծոյ կըսիրես, ա՛յ մարդ, չըխօսացնես . . .

Արութիւնը ներս մտաւ եւ նստեց իր հօրից հեռու, տախտի ծայրին։ Աւետիքն աչքի տակով մտիկ տըլաւ եւ ինչ որ վնթփնթաց ինքն իրան, բայց այս արգելք չեղաւ, որ Արութիւնը վճռաբար ասէր նրան, թէ ինչո՞ւ իրան չի ուզում օգնել։

—Ինչ որ կարգացել ես, կէսն էլ աւել է, պատասխանեց Աւետիքը։ Առանց էն էլ տեսնում եմ, որ դու շատ ես հպարտացել,

էլ ոչտի չես հաւանում: Ծառը որ ծառ է, ինչքան որ շատ է պտուղ բռնում, էնքան ճղները կռացնում, խոնարհեցնում է, բայց դու մի ծառի չափ էլ չըկաս: Ոչ ծերի պատիւ ես պահում, ոչ մեծի խօսք լսում: ով որ մի բան է ասում, դու իմացած, չիմացած, քրքղում, ծիծաղում ես . . .

— Սուտ բանը որ ուղեւորն ճշմարտի տեղ հաւատացնել, ո՞ւմ ծիծաղը չի գալ, ասաց Սրբութիւնը վստահաբար, օգուտ քաղելով հօր հանդարտ խօսելուցը:

— Սուտ բանը ո՞րն է.

— Ես ո՞ր մէկն ասեմ . . . Հէնց ինչ որ ասում են, բոլորն էլ սուտ է լինում, ոչ մի ճշմարիտ բան չեմ լսում: Բօրչալուեցի թուրք Սլին տասներկու տարի գէլութիւն է արել, ասում են: Սրանից էլ անհամ սո՛ւտ:

— Յետո՞յ, էդ սուտ է՞. ես ինքս եմ աչքովս տեսել էն մարդին, ինչի՞ է սուտ. ուրեմն մենք ամենքս էլ սո՛ւտ ենք խօսում:

— Դուք աչքովդ մարդին ես տեսել, մարդի ասածին ես հաւատացել, դու հօ չե՞ս տեսել նրան գէլ դառած, դու հօ չե՞ս տեսել

էդ գելին նորմէկանց մարդ դառնալիս: Եթէ տեսել ես, գէ ինձ հասկացրո՛ւ, տեսեմ էդ ի՞նչպէս է եղել, որ ես էլ հաւատամ. . .

— Ի՞նչպէս պէտք է լինի, պատասխանեց հայրն ակամայ, ուղեւորով որդուն հաւատի բերել եւ ցոյց տալ նրան, որ ինքն աւելի բան գիտէ, քան թէ նա, չըկասկածելով, որ իր բոլոր գիտութիւնը Սրբութիւնի համար չըգիտութիւն է: — Ի՞նչպէս պէտք է լինի: Մէկ օր չարերը հարանիք անելիս են եղել զուռնա դաւալով. մարդը չի իմացել, որ էդ հարուանիքը չարերն են անում: միամտութիւնով գնում է ընկնում նրանց մէջը: Չարերը պար են ածում նրան, ծափ տալիս, ծիծաղում, յետոյ մի գէլի մորթի են գցում շէնքը, մարդն իսկոյն գէլ է դառնում, գնում ընկնում գէլերի մէջը:

— Յետո՞յ, հաքա ի՞նչպէս է ապրել գէլերի հետ:

— Ի՞նչպէս պիտի ապրէր, ի հարկէ գէլի պէս: Քանի անգամ խեղճը պատմել է ինձ: Ասում է՝ տաճնով, քսանով ման էինք գալիս չօլէջօլ, ո՞ր տաւար կամ ոչխար որ մեր դըս-

մաթն էր լինում, միայն նա էր երեւում մեր աչքին, մենք էլ գնում էինք նրան ուտում: Երբ որ Աստուած դամաթ չէր տալիս, բոլորս մէկ տեղ էինք հաւաքւում ու սկսում էինք օռնալ. յետոյ մի բան էր երեւում աչքներին, գնում էինք ուտում: Մէկ անգամ էլ, ասում է, մի լղար ձի երեւաց աչքներին. գընացինք վէր գցեցինք, մեր մէջ փայ արինք, մէջքի սեռն ընկաւ ինձ. դարտակ ոսկոր էր, էնքան կրծեցի, ասում է, որ ատամիս մէկը վէր ընկաւ» . . . Եւ ճշմարիտ որ առաջի ատամներից մէկը վէր ընկած էր . . .

— Ի հարկէ՝ սուտ ինչպէս կասէր. բայց յետոյ, ինչպէս է նորմէկանց մարդ դառել . . .

— Ի՞նչպէս պէտք է լինի . . . Հերթով գնում են եղել փարախից ոչխար փախցնում: Մէկ անգամ էլ հերթն իրան է ընկնում, գնում է մտնում ոչխարի աղալը. շները վրայ են թափւում, չօբանները հաւաքւում են. ուզում է, որ թռչի չափարովը դուրս ընկնի, գէլի մորթին ընկնում է չափարի բհիրը, շլինքը մէջիցը դուրս է գալիս թէ չէ՝ էլի դառնում է առաջւան մարդը: Զօբանին ուզում են մէկ

լաւ ծեծեն, բայց որ իմանում են, թէ գէլ է եղել, նոր է մարդ դառել, տանում են իրանց մօտ հաց ուտեցնում, ճանապարհ գցում:

— Այ թէ խաբել է հո՛ւ . . . բացառմանց Արութիւնը: Նա հէնց մարդ է եղել եւ ոչ թէ գէլ, բայց որ գողութիւնը բռնւել է, ասել է՝ գէլ էի. յիմար չօբաններն էլ հաւատացել են, էդ բանը տարածել ժողովրդի մէջ: Խելօք մարդն էդպէս բաներին ինչպէս կը հաւատայ. մարդն ինչպէս գէլ կը դառնայ. . .

— Դու որ չես հասկանում, հէնց իմանում ես, թէ չի դառնալ. ինչի՞ չի դառնալ: Զարերն ինչ ասես, որ չանեն: Մեր Աստուծոյ հարսը գէլ չէր դառել, հարեւանների երեխէքը կերել. նրան չէր, որ բռնեցին, գէլի մորթին գցեցին թոնիրը, որ քիչ էր մնացել, թէ ինքն էլ հետն ընկնի կրակը. բղաւում է եղել, «վայ, էրւեցի, էրւեցի» . . . գէլի մորթին որ էրւում է, նա հէնց իմանում է, թէ ինքն էլ հետն է էրւում. . . Զարերն էլ որ չլին, միթէ Աստուած չի պատժիլ մարդի: Ել ինչ ես կարգացել, որ էդքանն էլ չես իմանում: Նաբուգոդոնոսորը եղբ չըդառնաւ, մեր

Տրդատը խող չի դառնալ, որ Գրիգոր Լուսաւորիչը նորմէկանց մարդ շինեց, բայց մի ականջը նշան թողեց, որ քեզ պէս թերահաւատները մոիկ տան, իրանց աչքով տեսնեն, որ չասեն սուտ էր . . .

— Ի հարկէ՝ սուտ էր: Տրդատը խող չի դառել, բայց գԺւել է՝ իր հաւատը փոխել, սուտ բաների հաւատացել, գնացել ընկել մի քարավի մէջ, որ ճգնուի . . .

— Հա՛ ա՛ . . . Եդ վաղ կասէիր է՛, որ էլ քեզ հետ չըխօսէի: Ենդուր են ասել, թէ առաջ շատ կարգացողը կըթուրքանայ է՛ . . . Դու թուրքից էլ բէթար ես դառել—ո՛չ աչքով տեսածին ես հաւատում, ո՛չ ականջով լսածին, ոչ ինձ, ոչ Այամաւորքին, էլ քեզ հետ ինչպէս խօսի մարդ:

— Դու երբ ես մի ուղիղ բան ասել, որ խելքը գլխին մարդը հաւատայ. որտեղ մի սուտ ես լսել, բոլորն էլ գլուխը ես հաւաքել, կարծում ես թէ էլ քեզանից շատ բան գիտցող, քեզանից խելօք մարդ չըլայ աշխարհքիս երեսին:

Աւետիքի զարմացումը յաղթեց նրա բարկութեանը. նա չուզեց հաւատալ, որ այդ

անախնկալ գնտակը դէպի նրան ձգեց իր իսկ որդին, ուստի եւ շարունակեց,

— Քեզ ի՞նչ ասեմ, դու գԺւել ես. դու ինքդ էլ չըգիտես, թէ ի՞նչ ես ասում, ում հետ ես խօսում: Թուրքը լաւ է ասել, թէ «Էնպէս թուրք դառար, որ հօրդ խաչն էլ չըճանաչեցիր»: Բայց դու Էնպէս ես թուրքացել, որ ոչ թէ հօրդ խաչը, այլ նոյն իսկ հօրդ էլ չես ճանաչում. . . Վայ, վայ. . . Եդ ո՞ր Աւետարանի մէջ է գրած, որ հօր երեսին էդ տեսակ համարձակ խօսքեր ասեն: Դէ պատասխանիր՝ տեսնեմ, գրի սեւն ու սիպտակը դու ես ջոկում . . .

— Դու Աւետարանի հաւատում ես. քեզ պէտք է Այամաւորքից ասեն, կամ Պղնձէ քաղաքի յիմար պատմութիւնիցն ու յիմար Խիկարի խրատներիցը, որ դու հաւատաս:

— Եդ լսւ է, Խիկարին էլ չես հաւանում. յանկարծ Սօղօմօն իմաստուն չըլինի՞ս դառած. . . Գիտես ի՞նչ կայ, խելօք մարդն իր ասելիք խօսքը առաջ մտքումը կըդատի, Էնպէս, ինչպէս որ թռչունն իր ձագը կըշահացնի, որ խօսքը բերնիցը դուրս գայ թէ չէ՝ շահ ձա-

գի նման թուշի, վեր չընկնի՝ տկուռ ճագի նման՝ մարդի ոտքի տակ ընկնի . . . Ռու էն-
պէս խօսքեր ես ասում, որ մեր տաւարած
Յիւքին էլ չի ասիլ. սրան մտիկ տըւէք, Խի-
կարին էլ չի հաւանում . . . Ափոճս, ափոճս
կորցրած ժամանակ, մինչեւ հիմի եթէ մեր
տանը կացած լինէիր, գոնէ հիմի մէկ օրի-
նաւոր տաւարած կըլինէիր. գնա՛, գնա՛ էգուց
մեր տաւարը պահիր, քեզանից գիտուն մարդ
չի գուրս գալ . . .

— Ի հարկէ, որ ես էլ քեզ նման սուտ
ու մուտ մասախներով խօսեմ, էն ժամանակն
ինձ գիտուն կըհամարես: Աստուած քեզ մի
ճարտար ու սրախօս լեզու է տըւել, բայց
սրտումդ մի քիչ սէր, մի քիչ գուրթ չի դրել:
Ռու, զորդ է, հաւ չես մորթում, թէ արիւն
չեմ ուզում անիլ, բայց մի եւ նոյն ժամանակ
որդեսպանութիւն ես անում . . . Ես հիմա լաւ
ճանաչեցի քեզ. քո գլուխը ծուռ ու մուռ
գաղափարներով է լցւել, էլ ուղիղ մտքի, ու-
ղիղ գաղափարի համար տեղ չի մնացել . . .

— Եղբայր որ դու ինձ էգպէս ես ճա-
նաչել, գնա ուրեմն իմ տանիցս, էլ ինձ մօտ

մի կենալ. վեր կաց, վեր կաց կորիր . . . Հա-
կառակի սէս որտեղից եկաւ էլի քաջքերըս
մօզ արաւ գլխիս, մազուկ մեզ համար հան-
դարտ նստած էինք . . .

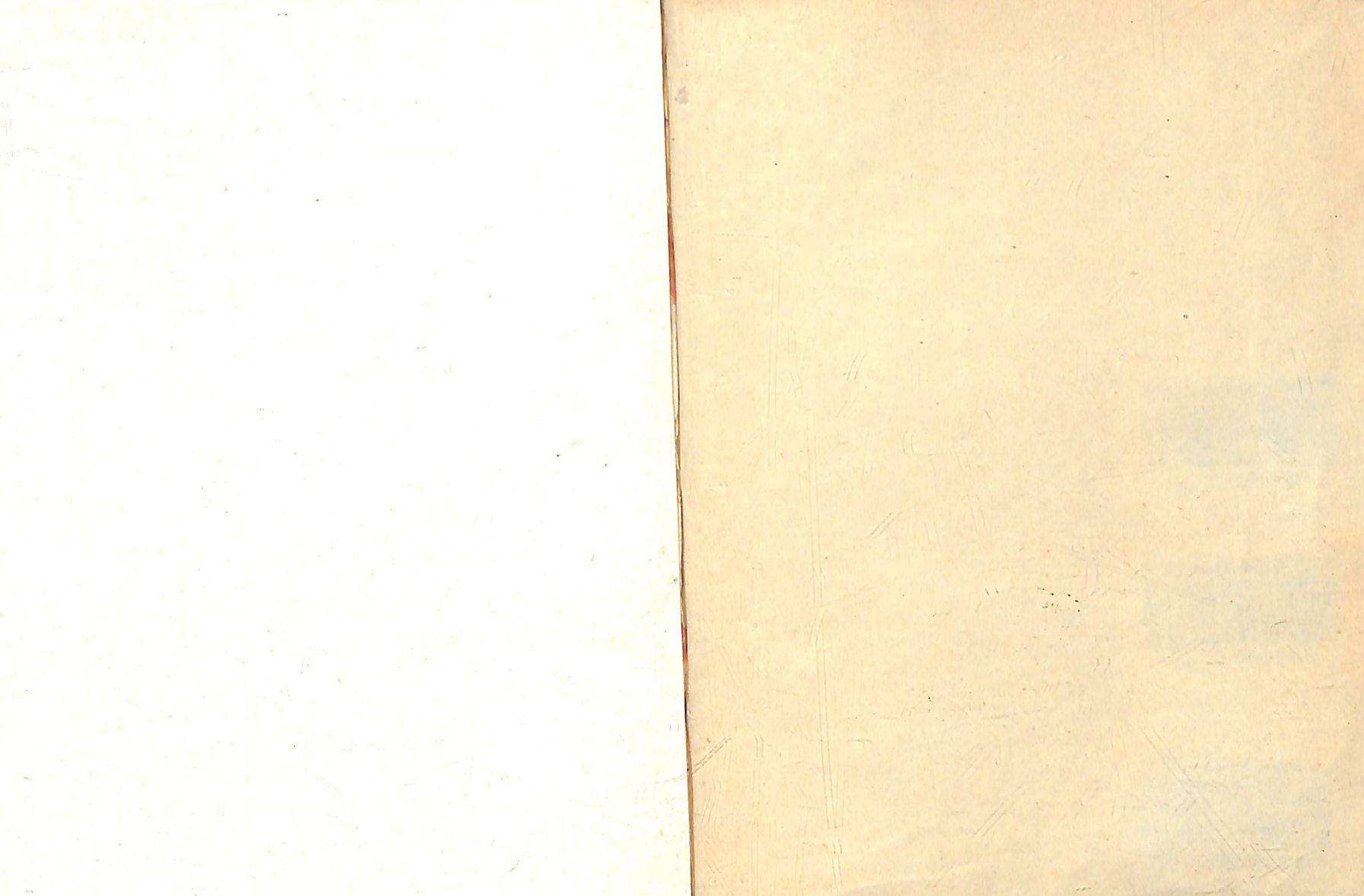
— Քաջքեր էլ ունի՛ս, ինչ տեսակ զագեր
են էդ քաջքերը . . .

— Ռէ հառամկադա, դճւրս, դճւրս իմ
տանիցը, գնա կորի, էլ աչքիս չերեւաս . . .

Արութիւնն էլ ժամանակ չըկորցրեց, չըս-
պասեց, որ հայրը նրան մէկ լաւ մկրտէ:
Առանց ուշք դարձնելու մօր արտասուքին՝
ձեռքը ձգեց կախ տաւած զէնքերը, որոնց վրայ
վաղուց աչք էր դրել, ու գուրս փախաւ:
Հռիփսիմէի ձայնը լսեցին գեղամիջի մարդիկը
եւ հասան աղատեցին մեր ճգնաւոր դառած
Աւետիքի ձեռից: Արութիւնը չիմացաւ այս,
նա գնաց, կորաւ . . .

ՎԵՐՉ ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԵՐՈՅԿԻ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0585557

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0585556

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0585555

